

MOJE ROPSTVO

Filip N. Vujović

Filip Vujović (1886–1971) from Crmnica was interned after the Montenegrin capitulation in the First World War. He managed to escape from several camps in the territory of Austria-Hungary and got to Montenegro. He described his camp experiences, events and encounters with different people during his escape in authentic and valuable memoirs. We are publishing without any amendments this shocking testimony that we got from his son Mihailo.

U svim vremenima i vjekovima, robovi su bili najniži i najponizniji živi stvorovi. I ma koliko se razvijao ljudski rod, a time i civilizacija, u pogledu robovanja se nije mnogo mijenjalo – robovi su i dalje ostajali najniži. Štaviše, sa razvojem civilizacije, i odnosi su postajali sve grublji, pa se tako i sa robovima postupalo. Takvi su bili robovi i po tretmanu i po postupanju i za vrijeme ratova 1914–1918. godine.

Austrougarska monarhija je krajem 1915. godine okupirala i Srbiju i Crnu Goru i mnogo ljudi odvela u ropstvo. Crna Gora je tada potpisala i kapitulaciju pod nekim uslovima, ali o njima ja neću govoriti – prepuštam to istoričarima.

Čim su posjele Crnu Goru, okupacione vlasti su mnogobrojnim plakatima i lecima objavile jednakost među svim ljudima sa osnovnom motivacijom da smo pred bogom svi jednaki. „Pred bogom, pred njegovim carskim i apostolskim veličanstvom Franjom Josifom i pred pravednim zakonima Austrougarske monarhije, svi ljudi su jednaki.“ Koliko čovječanstva i ljudskog osjećaja u ovim objavama! Ali to je samo izraz moderne civilizacije, jer se u stvarnosti vrlo malo poštovao i ugovor o kapitulaciji i proglas o jednakosti ljudi.

Brzo nakon kapitulacije Crne Gore, januara 1916. godine, okupacione vlasti su pozvale sve ljude koji posjeduju oružje da ga predaju, naglašavajući da će svako dobiti legitimaciju i mirno se vratiti kući. Kod nas, u Crmnici, ljudi su, uglavnom, povjerovali da će tako i biti, pa su 20. januara 1916. godine pošli na Virpazar i predali oružje. Međutim, umjesto obećane legitimacije i slobodnog povratka kućama, vlasti su ih sve pohvatale i zatvorile u jedan obor, ograđen žicom, i vrlo brzo ih, pod jednakom stražom, odveli kao zarobljenike u Bosnu. Iz priča preživjelih se saznalo da su tamo podvrgnuti strašnim mučenjima glađu, žeđi, bosotinjom, golotinjom, bolestima, kundačenjem i nesvakidašnje drskim ponašanjem austrijskih vojnika. Uz sve to i oštra bosanska klima činila je svoje, pa su mnogi pomrli. Čovjek se prosto morao groziti kad sve to čuje.

Negdje oko Petrovdana ponovo je počeo lov na ljude. Tada su pohvatani mnogi oficiri i pod imenom internacije, zajedno sa mnogim civilima, odvedeni u Mađarsku po raznim logorima. Odvođenje je nastavljeno u većim ili manjim grupama, kako vojnika, činovnika i studenata, tako isto i žena i djece, gole i bose sirotinje. Nastupila je teška nestašica u hrani, odjeći i obući, pa je strah od gladi ovladao narodom.

U Crmnici su postojale dvije žandarmerijske stanice – u Brčelima i Virpazaru – sa dovoljno žandarma, koji su redovno svakog dana obilazili svako selo i zadavali užasan strah

Filip N. Vujović
1886–1971

porobljenom, gladnom i iznemoglom narodu. Žandarmi su imali i svojih špijuna, i mada njihov broj nije bio veliki, bio je ipak dovoljan za njihovu obavještajnu službu. U svakom selu postavili su po jednog kmeta, od kojih su većina bili njihovi dostavljači. U našem selu, Trnovu, za kmeta su okupacione vlasti postavile Marka Lukina Vuksanovića, po prirodi vrlo bistrog čovjeka, ali vrlo rđavog karaktera.

U avgustu 1916. godine odnekuda su došla dva ruska vojnika na Trnovo, koji su pobjegli iz zarobljeništva. Sakrili su se u jednoj šumi iza kuće popa Mitra Vujovića i pošto su bili veoma gladni, otkrili su se popovoj kćerki Jokači, tražeći joj hleba. Ona im je, naravno, ponijela hleba, ali je odmah došla kod mene i saopštila mi da se tu nalaze dva ruska zarobljena vojnika i moleći me da ih nagovorim da odu dalje iz sela, jer ako bi za njih doznale okupacione vlasti, a posebno ako ih još i hranimo,

bilo bi to opasno za cijelo selo. Ja sam odmah sa njom otišao kod njih i rekao im da odu dalje, jer u selu niko nema dovoljno hrane da im daje i da i sami gladujemo. Oni su pristali, pa su još iste noći nekuda otputovali.

Kad sam se od Rusa vratio sa Jokačom, kod njene kuće smo sjeli u hlad jedne vočke. Dok smo tako sjedjeli i razgovarali, iznad nas se pojavio kmet Marko. Pitali smo ga otkuda on to dolazi, kad otuda nema nikakvog puta. Reče da je bio da vidi ima li što roda na imanju popove kćerke i odmah je otišao. Iako smo znali za njegov loš karakter, ni jednog trenutka nijesmo posumnjali u njega, pa čak i da je znao za naš sastanak sa Rusima.

Negdje sredinom oktobra ponovo je nastao lov na ljude po Crmnici. Žandarmi su noću hvatali ljude i odvodili ih na Virpazar, a tada su odveli i mene. Oko dva sata po ponoći došla su četiri žandarma kod kuće, grubo provalili u kuću i drmusali me da ustanem, govoreći da se moram za petnaest minuta spremi. Ustao sam i brzo se spremio, govoreći da sam spreman ima već šest mjeseca. Isto tako su digli i moga mlađeg brata Pavla, koji je tada bio student, a takođe i moje rođake dr Mirka Ristova i Đura Ristova. Pošto su nas odveli oko jedan i po kilometar, na putu smo naišli na kmeta Marka. Začuden što ga vidim, upitao sam ga šta će on tu u ovo doba noći, a on mi je rekao da je došao da nas isprati i da nam poželi srećan put. „Hvala, ali ako se mi ikada živi vratimo, biće bolje da nas ne čekaš kod kuće“ – rekao sam mu, premda nijesam bio ubijeđen da nas po njegovom predlogu hapse i vode u ropstvo.

Kad smo stigli na Virpazar, tu je već bilo oko 150 Crmničana. Svi su bili zatvoreni, pa su i nas dodali. Pred večer su nas izveli i postrojili u dva reda, pa su jednog po jednog odabirali kao svinje na klanici. Odabrali su jedno 50–60 a ostale su pustili kućama. Među odabranima bio sam ja, kao i brat mi Pavle i rođak dr Marko. Odabiranje je vršio žandarmerijski narednik

Filip Rogulić. Bilo mi je strašno krivo što su odabrali i moga brata Pavla, jer je bio još mlad a fizički dosta slab. Uz to, moga drugoga brata Sava su odveli još januara, pa je majka ostala kod kuće sama bez ikoga. Stoga ja zamolim stražara da me odvede kod komandanta – narednika, obrazlažući taj zahtjev time da, navodno, imam nešto da mu kažem. Stražar je bio naivan, pa je rekao da će me odvesti kad bude smjena, koja je ubrzo i došla, pa me je ovaj odveo Roguliću. Narednik me je primio vrlo drsko, pitajući: „Šta ćeš ti ovdje, hajduče?“ Zamolio sam ga da me sasluša a biću vrlo kratak. Pošto je dozvolio rekao sam mu: „Moja majka nema ni oca ni majke, ni brata ni sestre, ni kćeri, ima samo tri sina. Jednog ste odveli još januara mjeseca, a sada, evo, odvodite i druga dva. Ja sam mislio da su za ćesara dovoljno dva, a jedan da ostane majci, tim prije što je nepunoljetan. Ali ako ne ostane ni jedan, pitam vas ko će biti odgovoran ako majka poludi ili izvrši samoubistvo.“ Na te riječi narednik drsko skoči da me satre. Tu su se tada zadesili Ljubo Jovanov Plamenac i Ljubo Milov Živanović, učitelj. Plamenac reče: „Čekajte, gospodine, ja mislim da nemate pravo odvoditi u ropstvo nepunoljetnu djecu, kad već nijesu učinili nikakvo djelo ni političko ni krivično“, a učitelj Živanović bez riječi izađe napolje i brzo dovede moga brata, govoreći: „Evo vidite da je ovo nepunoljetno dijete.“ Narednik se tada smilova i Pavla pusti kući, a mene otjera u zatvor. Tako ostasmo ja i dr Marko da idemo u ropstvo.

Pošto smo prenoćili u zatvoru, sproveli su nas ujutro u Stari Bar. Na Belvederu kod Bara, jedan potporučnik nas je pozvao. Tom prilikom bio sam vrlo blizu njega i u spisku vidim moje ime, a u nastavku imena stoji napomena „grand rusofil“. Tada mi je postalo jasno da je kmet Marko prijavio moj sastanak sa Rusima, pa me optužuju kao rusofila iako ja to nikada njesam bio.

U Baru su nas zatvorili zajedno sa onima iz Barskog okruga, pa nas je bilo oko 150 ljudi, pretežno činovnika, a sasvim

sigurno, sve uglednih ljudi. Sjutra su nas izveli pod jakom stražom i sproveli do pristaništa gdje su nas ukrcali u jedan brod. Pri kretanju iz Bara, jedan narednik, prezivao se Peinović, održao nam je govor. Evo ga u cjelini: „Stoko crnogorska, ako se i tamo pokažete stokom, kao što ste i ovamo, sve će vas tamo pobiti.“ Divne riječi za srećan put!

Utjerali su nas u brodsko dno i čvrsto zatvorili otvor kroz koji smo ušli. Unutra je bilo nepodnošljivo: mrak, smrad, tjeskoba, prosto se nije moglo disati. Tada se jedan Đurašković iz Ulcinja popeo na stubište i počeo lupati na poklopac od otvora, ali ga jedan oficir – bio je Mađar – gurne grubo nazad i ovaj pade među nama, a poklopac ponovo čvrsto zatvoriše. U toku noći brod je otplovio, dok smo se mi u njegovoj utrobi prosto gušili.

Tako smo stigli pod Tivat, gdje su nas prekrcali na jedan drugi brod, koji bijaše usidren na pučini. Zvao se „Lovrenac“. Na njemu smo našli oko tri stotine crnogorskih intelektualaca, koji su, iz raznih krajeva, dan ranije dovedeni na brod. Ovaj brod je bio nešto veći od onog kojim smo dovedeni od Bara do Tivta, ali je njegova utroba, ipak, bila mala da primi toliko ljudstva, pa je u njemu bila velika tjeskoba i zagušljivost, čini mi se, još veća nego na prethodnom. Puštali su nas dnevno po dva sata na palubu broda, ali, valjda zbog malog prostora, puštali su nas na smjene. Na tom brodu smo robovali 26 dana, a može biti da smo htjeli tu ostati i duže da se nije desio jedan slučaj, koji je ubrzao naš odlazak. Na moru je nastupila jaka bura, gotovo nezapamćena kako reče neki mornar, koji bijaše iz Boke, padala je veoma jaka kiša i jako je grmjelo. Tada ja naišao jedan veći ratni brod, takođe austrijski, koji, zbog silnog nevremena, nije mogao prići obali da se veže, pa se usidrio na otvorenom moru, na oko 40–50 metara od nas i konopom se vezao za naš brod. Kako je posljednja partija zatvorenika bila na palubi do kasno u noć, jedan Đonović iz Crmnice i jedan Đakonović iz Ulcinja, sakriju se na palubi, pa po najvećoj kiši i mraku, preko onog

zategnutog konopa, prijeđu na onaj ratni brod, uđu u jednu barku, okačenu o brodu, presijeku konop koji je držao, pa barka, zajedno sa njima, pade u more. Vesala nije bilo, ali na njihovu sreću, more ih izbacilo na obalu u Krtolu. Tu su oni izašli i došli svojim kućama.

Nas su na brodu stražari prebrojavali svakog dana, ali ne po prozivu, već onako kako se broje ovce. Kod brojanja su vidjeli da nema dvojice, ali nijesu mogli utvrditi po imenu kojih nema. Nestanak su javili komandi na obali, odakle donesu spisak za prozivku, a u isto vrijeme i na ratnom brodu primijete da im nema jedne barke. Nakon prozivke ustanovili su da nema Donovića i Đakonovića.

Poslije ovog događaja nijesu nas više puštali na palubu, pa smo se prosto gušili u utrobi broda. Međutim, trećeg dana nekim šlepovima su nas prebacili u Zeleniku, gdje su nas ukrkali u željezničke furgone, pa smo preko Sarajeva, Bosanskog Broda, preko Mađarske i dalje preko Đera, stigli u zloglasni logor Boldogason. Putovanje je bilo vrlo teško, jer je u furgonima bilo veoma hladno, a uz to putovalo se potpuno bez hrane. Tek kad smo došli u Đer dali su nam neku jednu čorbu, ali mnogi ni nju nijesu uspjeli pojesti, jer je na nas prosto navalila silna svjetina žena i djece, vičući na nas, gađajući nas parčadima cigle, drveta i svime što im je bilo pri ruci. Zato su naši sprovoznici morali intervenisati i prije vremena strpati nas u vagone. Kasnije se po logoru pričalo da su muževi i očevi onih žena i djece na frontu, pa su nas okrivljavali za to i htjeli su da nam se osvete. U logor Boldogason stigli smo krajem novembra 1916. g. a od Zelenike do Boldogasona putovali smo sedam dana.

Odbjeglog Donovića su uhvatili, prebili i doveli u logor Neđmeđer, gdje je ubrzo i umro, a Đakonovića su, kako sam saznao, ubili u Ulcinju.

Kad smo ušli u logor, koji je bio ograđen sa nekoliko struka bodljikave žice, svakog su pojedinačno pretresli i oduzeli novac

i bilo kakvu drugu vrijednost, zatim su naredili da se skinemo goli i uveli nas u kupatilo. Našu robu su ubacili u vruće mašine za dezinfekciju. Tom prilikom roba nam je propala, skoro potpuno je izgorela. Poslije kupanja odveli su nas u logor, rasporedili po barakama i numerisali nas. Moj broj je bio 36632.

U svakoj baraci bilo je po četiri kreveta, a primala je oko 200 ljudi. Kreveti su bili sa slamaricama, svaka za po dva čovjeka. Svako je dobio po jedno slabo ćebe.

U logoru je bilo vrlo teško stanje i užasno jaka zima – bilo je 12–15 stepeni ispod nule, pa i više. Ložilo se jednom dnevno mala količina uglja, pa se toplota skoro nije ni osjećala. Lijegalo se u 9 a ustajalo u 6 sati ujutro. Preko ovog vremena niko nije smio ostati u krevetu. Jednom je Špiro Marković ostao duže u krevetu, ali je to primijetio stražar Martin, koji je tog dana bio zadužen za nadgledanje baraka, pa je potjerao Markovića sa jednom batinom dugom oko 2 metra da ga bije. Marković je pobjegao i Martin ga nije uhvatio, ali ga je zato prijavio upravi, koja mu je izrekla užasnu i teško izdržaljivu kaznu: 10 dana zatvora, sa po dva sata vješanja dnevno.

U logoru smo našli dosta onih koji su dovedeni pet mjeseci ranije, prilikom prethodnog lova na ljude po Crmnici. Bukvalno nikoga nijesmo poznali, toliko su bili smršali i oslabili da prosto nijesu ličili na ljude, nego na aveti.

Hrana je bila veoma slaba. Dnevno se dobijalo po 200 grama hleba, ali ne čistog, nego pomiješanog sa celulozom i nekim drugim smjesama. Od kivanog jela tri puta dnevno smo dobijali: ujutro neku kafu od žira ili neku drugu mrku, toplu vodu; u podne čorbu od repe, ponekad miješanu sa nešto kisjela kupusa, i najzad, uveče opet onu takozvanu kafu. Ovaj jelovnik se nikada nije mijenjao, niti je kada zamijenjen nečim boljim. Za cijelo vrijeme dok sam bio u logoru dobili smo tri puta po jednu slanu ribu – haringu. To je bio pravi delikates, jer se poslije nje pilo mnogo vode, pa su ljudi tada bili siti. Od ovakve hrane ljudi

su iznemogli, jedva su se krećali i izgledali su kao aveti. Svakog dana je po nekoliko njih umiralo.

Redovno, svakog dana određivana su po nekoliko čovjeka da pred kuhinjom ljušte repu za ručak, ali je i taj posao obavljan pod strogim nadzorom stražara, da ko slučajno ne pojede parče repe ili oljuštenu koru. Ukoliko je neko uspio, ipak, da sakrije parče repe, to je bio dobitak na lutriji. Ja sam jednom vidio Kića Martinovića, Bajicu, kad mu je uspjelo da nekoliko kriške repe sakrije u prašinu, pa pošto je posao bio završen, i kad ispred kuhinje nije više bilo stražara, otišao je i pronašao onu parčad, opuhnuo sa njih prašinu i u slast ih pojeo. Kićo je inače bio jedan vrlo ugledan Crnogorac, ali nije nikakvo čudo što je ovako uradio. To je htio uraditi i svaki drugi kad bi imao priliku, jer glad nema očiju.

Logor se dijelio na dva dijela: jedan: veći za Srbijance, a drugi, manji za Crnogorce. Iz jednog dijela u drugi se nije moglo slobodno prolaziti. Rijetko se dešavalo da je neki Crnogorac prešao u dio određen za Srbijance, jer se, jednostavno, nije moglo od stražara. Međutim, stražari nijesu bili tako strogi kad je bilo obratno: Srbijanci su vrlo često prelazili kod nas, jer su imali veće privilegije od nas. Ponekad je čak izgledalo da smo i njihovi robovi, a ne samo austrougarski. Ali i ovo smo shvatali kao njihovu borbu za opstanak, pa im nijesmo zamjerali. Crnogorski dio logora, ali ne i srbijanski, je bio podijeljen na dva dijela, pa su u jednom bili oficiri, a u drugom civili. I ovdje se iz jednog u drugi dio nije smjelo prelaziti, a stražari su i ovo veoma budno nadzirali. Ipak, život je u sva tri dijela bio težak, u pogledu hrane jednak, a skoro i svakom drugom pogledu.

Sav logor je bio ograđen mrežastom žicom, visokom dva i po ili tri metra, sa nekoliko redova. Na svakih 20 metara bila je stražarnica na visini žice i u njoj stražar. I spoljni i unutrašnji stražari bili su veoma drski. Van žice se, naravno nije moglo izaći, niti je bilo moguće pobjeći. Jedino je uspjelo Blažu Mišovu Đuroviću da pobjegne, ali je treći dan uhvaćen i vraćen

u logor. Bio je veoma strogo kažnjen, ali se sada ne sjećam tačno na koji način. Svakako se sjećam da je doveden sav u krvi.

U logoru je postojao logorski novac, takozvane logorske krune, koji je i služio samo u logoru. Ako je neko imao zdravi novac za njega je dobijao mnogo više logorskih kruna, pa se iz ovoga bila razvila prava trgovina. U logoru je postojala i kantina, gdje su se mogle kupiti sitne stvari, kao bombone, bezalkoholna pića, crna kafa i sl. Nekoliko ljudi je na neki način imalo zdravog novca – ja nikada nijesam saznao kako su ga sačuvali, s obzirom da smo svi pojedinačno pretreseni kad smo dovedeni i da je svakome tom prilikom novac, kao i druge vrijednosti oduzet – i sa njim su krajnje bezočno trgovali. Koliko se sjećam za 100 zdravih dobijali su po 300 logorskih kruna, a ove su, opet davali na kamatu po 10, čak i 20%. Oni su davali novac i za nepokretnu imovinu, s tim da je posjednu kad se vrate kući, mada su i sami skapavali od gladi. Neki su, trgujući tako, zaradili prilično velike sume novca, ali im je, ipak, na kraju sve propalo. Vjerovatno nigdje kao u takvim mukama i nuždama ne mogu se vidjeti i ocijeniti ljudski karakteri, ljudska duša i osjećaj.

Nekolicina onih koji su dovedeni ranije, u junu mjesecu, na neki način su se povezali sa nekim našim ljudima, koji su živjeli u Švajcarskoj. Od njih su povremeno dobijali pakete, koji su bili standardni: težina 5 kg, a u njima je bilo po 2 kg hleba, a ostalo čokolada ili šećer sa paklom čaja i obično 100 gr duvana sa po dva kalupa kartica. Za duvanom je bila velika potražnja, pa oni koji nijesu bili pušači, prodavali su ga pušačima, ako se dobro sjećam, za po 100 ili više kruna za paklo. Neki su ga čak prodavali i na licitaciji. Koliko je strast za pušenjem kod nekih ljudi bila jaka, govori i to da su, pošto nijesu imali kruna, davali za duvan onaj dnevni obrok hleba od 200 grama. Koliko mi je poznato, baš svi koji su hleb mijenjali za duvan, u logoru su i pomrli.

Među ostalima koji su primali pakete iz Švajcarske bio je i Ilija Srzentić iz Ulcinja. Ja sam Iliju upoznao tu, u logoru. On je bio jedini čovjek kojeg ja znam da nije prodavao duvan, već kad god bi dobio paket, redovno je otvarao paklo i davao svakome da zavije dok je god trajalo duvana. Ja ovdje neću iznositi imena onih koji su ga prodavali na licitaciji, iako bi možda trebalo. Reći ću samo to da su manje-više svi ti ljudi i po činu i ugledu, koji su uživali u svom kraju, bili ispred Srzentića. Ali, bar kod onih ljudi koji su sve ovo vidjeli, ugled i čast su zauvijek izgubili.

Ja sam nekada učio školu u Velikoj Kikindi, pa sam otuda dosta dobro znao mađarski. Nekoliko dana ispred katoličkog božića dođe kod mene jedan stražar, Mađar, i zapita me da li govorim mađarski. Kad sam mu rekao da govorim, odveo me je sa sobom. Izveo me je iz logora i odveo u jednu obližnju kuću kod neke ženske, gdje su tri Srbijanca kuvala sapun, pa se sa gazdaricom nijesu mogli sporazumjeti. Tu sam ostao do sutra dan. Kad smo se vraćali rekoh stražaru kako je lijepo biti van logora, a on mi na to reče: „Kroz tri ili četiri dana iz vašeg logora negdje polazi na rad jedna grupa od 500 ljudi, pa ako hoćeš mogu da ti učinim da pođeš i ti.“ Mislim da sam mu bio simpatičan kroz moje poznavanje mađarskog jezika. Naravno, ja sam pristao i mnogo mu zahvalio ako to učini. Drugog dana dođe taj stražar u logor, baš kad se vršio upis ljudi za polazak na rad. On priđe onom pisaru i upisa i mene. Radnici su bili odvojeni od ostalih profesija u jednu posebnu baraku, pa su prvo njih upisali. Međutim, njih nije bio dovoljan broj, ili pak nijesu primali pakete, željeli su da pođu, nadajući se da će im svuda biti bolje.

Trećeg dana katoličkog Božića dali su nam po jedan par odijela od koprive i po jedan šator. Zatim su nas podijelili u dvije grupe od po 250 ljudi, utrpali nas u u željezničke furgone, te tako otputujemo. Preko Austrije je bila jaka zima, a za nas

gladne i iznemogle, gotovo neizdrživa, pa su se već u putu pojedini ljudi koji su dobrovoljno pošli, kajali što su to uradili. Imao sam srebrni sat, koji sam mijenjao sa jednim stražarem, Mađarom, za parče hleba, i koje sam pojeo u ukupno četiri zalogaja.

Nakon tri dana putovanja stigli smo u Tirol, u Trenčino. Na putu su nam umrla dvojica: jedan Pljevljak i jedan Nikšićanin. U Trenčinu bijaše veliki snijeg, a i dalje padaše i danju i noću, pa govorahu da ga ima četiri metra. Smjestili su nas u jednu kuću na periferiji grada u svega četiri sobe. Komandant nam je bio jedan poručnik, Mađar. Naredio je da odredimo tri kuvara i šefa kuhinje. Odabrali smo tri kuvara, a za šefa kuhinje odabrali smo nekog Mašana Lekića iz Crmnice. Poručnik je uzeo mene za posilnog, a u isto vrijeme i za tumača. Vjerovatno me je i uzeo za posilnog zbog mog poznavanja mađarskog jezika. On je stanovao u istoj kući, u jednoj sobi pod krov, a ja u kuhinji do njegove sobe, gdje sam spavao na golom patosu. Nijesam se svlačio, a pokrivao sam se sa šatorom. Međutim, bilo mi je dosta toplo, jer sam imao uglja da nalažem. Poručniku sam čistio cipele, odijelo, donosio vodu za umivanje, namještao krevet, donosio mu jelo iz oficirske kuhinje i sve ostalo što mu je trebalo. Nijesam išao na rad sa ostalima, već sam po čitav dan ostajao u toploj sobi. Tu mi je bilo dobro i bio sam zadovoljan. Hranio sam se iz kuhinje, ali sam, pored toga, uvijek uzimao poručnikovo sledovanje i kad nije bio tu, a toga je bilo više dana. Tako sam bio prilično sit. Za ostale hrana je bila očajna, nešto malo bolja nego u Boldogasonu. Hleba je bila ista količina, a od kivanog jela tri puta kuvani ječam, jako čorbast, a ostalo repa ili kisjeli kupus.

Spavalo se u četiri sobe, veličine 4x4 metra, na golom patosu, bez ikakve prostirke i pokrivača. Kao pokrivač nam je služio šator. U sobama se nije ložilo. Kako se radilo na čišćenju snijega, sa rada su ljudi uvijek dolazili mokri i takvi lijegali,

nabijeni kao sardine u prevelikoj tjesnoći. Ljudi su bili umorni, iznureni, lijegali su mokri u nezagrijanoj prostoriji pa su mnogi umrli.

Na rad se polazilo svakog jutra u 6 i radilo se do 12 sati, kao i poslije podne od 2 do 6 uveče. Koji god se mogao dizati na noge, morao je ići da radi, pa su često od prevelike iznemoglosti ljudi padali po putu ili na radilištu. Kad je neki pao da se ne može dići, morala su četiri druga da ukrste lopate i da ga odnesu u bolnicu, a ako je umro, da ga odnesu na groblje i ukopaju. Nepokretne i otečene upućivali su u bolnicu. Ko je jednom otišao u bolnicu, iz nje se više nije vraćao; ne znam šta je sa njima bilo, ali mislim da ih je većina umrlo. Mnogi su umrli noću, ležeći. Ujutro kad stražar otvori i pozove na rad, ne vjeruje da je mrtav onaj koji ne ustaje. Ja sam jednom vidio kad su trojica u jednoj sobi osvanuli mrtvi, pa stražar, ne vjerujući da su mrtvi, skide svoj vojnički opasač i počeo da ih bije, neprestano vičući.

Već polovinom februara bili smo spali na manje od polovine, pa je riješeno da se preselimo u drugo mjesto, ali ja za to nijesam znao. Kad je bio dan selidbe, 6. februara u 6 sati ujutro, došao je jedan kapetan da nas prebroji i popiše. Ja sam toga jutra ostao u mojoj kuhinji i nijesam izlazio, jer nijesam znao da se dolje vrši prozivka. Kad su prebrojili nađoške da je jedan manje od brojnog stanja, ali nikako da se sjete koga to nema. Najzad se sjetio moj poručnik, istrčao je gore, strašno vičući i psujući, i dok sam ja silazio stepenicama, on nađe nekakvu neočišćenu cipelu i sa njom me gađa. Pogodio me je u glavu i okrvavio, baš u trenutku kad sam bio na sred stepeništa. Sišao sam onako krvav u avliju, a moj poručnik iza mene jednako viče i psuje. Kapetan mi priđe i pita zašto sam se sakrio, a kad sam mu rekao da se nijesam sakrio, nego nijesam ni znao da treba da izađem, on me ošamari govoreći da lažem. Tada je naredio kapetanu da me kazni vješanjem. Ja sam u stvari tek tada i saznao da treba da se selimo odavde. Tada su mi dali lopatu kao i ostalima, a u stan mi ostade

šator, šolja za jelo i kašika. U podne smo pošli u novi stan, koji se nalazio u drugom kraju grada. Kad je bio ručak, prijavim se mome poručniku i zamolim da me pusti da pođem za pribor koji mi je ostao u prethodnom boravištu, ali mi on reče: „Neće ti ni trebati, jer ćemo te sada objesiti.“ Međutim, nijesu me objesili, nego sam pošao na minjažu, te sam je dobio zajedno sa Savom Vučićevićem.

Taj poručnik, koliko god je bio drzak i osoran, ipak je imao i nešto ljudskog osjećaja. On je mene zvao uveče, dao mi kašiku, šolju i šator, pa me je upitao šta mislim o njihovom ponašanju. Odgovorio sam da mi veoma teško podnosimo njihovo ponašanje i da pritom ne mislim toliko na oskudice u hrani i odjeći, koliko o oskudici ljudskog držanja, ponašanja i osjećaja. Na to poručnik reče: „Ja to vidim i osjećam ali nemojte misliti da mene ne boli naše takvo ponašanje i ovakvo ljudsko stradanje. Mi se ponosimo kulturom i civilizacijom, a ona nije na većem stepenu od one u Aziji. Ali, ako bih drugačije radio, otišla bi mi glava sa ramena, jer nam je rečeno da moramo da vas mrzimo, pošto ste vi naši neprijatelji. A ja više neću da mrzim ljude i da im činim zlo, pa makar i glavom platio.“

Već sutradan smo dobili novog komandanta, nekog invalida kapetana, a poručnik je nekud premješten. Sada nas je bilo 72 čovjeka, smještena u dvije sobe na trećem spratu jedne kuće. I ovdje je bio stari način života, samo ovdje nije postojala straža oko kuće, već samo na stepenicama pred vratima soba. Kako je naš smještaj bio visoko na trećem spratu, a bila je velika zima i snijeg, valjda se nijesu nadali da bi neko mogao pobjeći.

Novi komandant nas je poveo da čistimo snijeg iz jednog kamenoloma. Kako je snijeg bio visok, a na njega smo još bacali i onaj iz kamenoloma, ja nijesam mogao snijeg bacati na tu visinu, već sam u snijegu napravio stepenice i uz njih na lopatu ga nosio na vrh. Kad je to vidio jedan kaplar, Mađar, opsovao mi je majku, i nazvao me svinjom, bacivši na mene jedan poveći

grumen snijega. Na to Blažo Lješević iz Crmnice reče kaplaru: „Vi sad psujete tog čovjeka a da ste ga prije vidjeli, bi pred njim kapu skinuli.“ Tada kaplar priđe Blažu, opsova ga i udari pesnicom u nos, da Blažu pljusnu krv i izli se po onom snijegu, kao da bijaše vola zaklao. No, u tom trenutku tuda naiđe jedna gospođa na skijama i vidje kad je kaplar udario Blaža i kako mu ide krv. Ona se zaustavi i viknu na kaplara i priđe Blažu da mu očisti krv. Kaplar je, međutim, otjera, te ona istog časa ode na skijama. Ali kroz jedan sat se vratila u pratnji jednog oficira i dva vojnika, pa im pokaza Blaža, kojemu je išla krv. Oficir pozva kaplara i naredi mu da se odmah javi u komandu, te ovaj ode, a gospođa priđe Blažu, obrisa mu krv, od jednog vojnika uze zavoj i zavi Blaža, a oficir pozva jednog drugog stražara i naredi mu da ga odvede u bolnicu.

Nekoliko dana iza ovog događaja, mnogi pobolješe od dizinterije, pa nas zato sve povedoše u jednu bolnicu na pregled. U bolnici zadržase petnaestak teže oboljelih, a nas ostale vratiše. Mašan Lekić predloži da od pojaseva načinimo užu, pa da se kroz prozor spustimo i bježimo. Većina nas nije pristala, ali Mašan sa još četvoricom načini užu i krenuše u bjekstvo. Međutim, baš kad se Mašan spuštao, užu se prekide i on pade u snijeg i iščaši nogu. Ona četvorica pobjegnu, a Mašan nekako odbaulja do jedne obližnje kuće kod nekog Italijana i tu se sakrije. Kasnije, kad mu je bilo bolje, pobjegao je dalje i uspio je doći kući u Crmnicu i više nije bio uhvaćen. Ona četvorica budu uhvaćena već sutradan i vraćena u logor, gdje su strogo kažnjena – vješanjem.

Ja sam išao u kamenolom na rad svakog dana do četvrtog marta 1917. godine, a toga dana, vraćajući se s posla, uspijem da se sakrijem iza jedne kuće, dok su ostali prošli. Toga dana bilo nas je svega 35 od 250 koliko nas je 27. januara 1917. pošlo iz Boldogasona. Išao sam bez prekida noć i dan, bježeći po zamrznutom snijegu, dok sam u sami mrak naišao na jedno selo.

Opazio sam jednu usamljenu kuću i riješim da se tamo prijavim. Saznao sam da je cijelo selo, pa, naravno, i ta kuća italijanska. Primili su me lijepo, nahranili me i kazali na koju stranu da idem, kako bih stigao u Italiju. Rekli su mi da bih za četiri dana mogao stići. Da me ne bi odala zarobljenička uniforma, jedan stari sa dugom bradom dade mi stari, crni, dugački kaput. Njihova lijepa priča, njihov doček i gostoprilstvo me veoma okuražiše i stekoh ubjeđenje da mogu izbjeći u slobodu, pa od toga dana počinje moje skitanje po Austrougarskoj. Od ove gostoljubive, drage italijanske kuće, otišao sam iste noći, jer nijesu bili voljni da se i dalje kod njih zadržavam. Pošao sam pravcem, koji su mi pokazali.

Po zamrznutom snijegu išlo se dosta dobro i nije mi bilo zima. Pošto je svanulo, išao sam nekim vrlo strmim brdima, kako bih izbjegao susret sa bilo kime. Putovanje je bilo otežano usljed velikih strmina i zamrznutog snijega, pa sam se jedva zadržavao da se ne survam u provaliju. Predveče sam opet ugledao jedno selo u podnožju brda, spustio sam se niz brdo i zadržao ispod jedne stijene, sve dok je pao potpuni mrak. Bojao sam se da tamo mogu biti Njemci, ali sam se ipak odlučio da pođem u prvu kuću. U kući je bio Italijan, ali me nije htio primiti. No, kad sam mu zatražio hljeba, dao mi je jednu dobru kilu kačamaka, pa sam pošao dalje. Opet sam se penjao uz brdo, kako bih izbjegao bilo kakve susrete. Išao sam cijelu noć, ali mnogo teže nego prethodne, mnogo puta sam pao i strašno se umorio. Bio sam na izmaku snage, ali, kad je svanulo, već mi je bilo bolje, pa sam nastavio da idem dalje, i kretao sam se mnogo lakše nego tokom noći. Negdje oko podne naišao sam na jednu pećinu, u kojoj, naravno, nije bilo snijega, pa sam ušao s namjerom da pojedem ostatak kačamaka i da nastavim dalje. Međutim, premor je učinio svoje, pa sam zaspao. Kad sam se probudio bila je zora. Sad više nijesam znao na koju stranu treba da nastavim sa pješaćenjem, niti sa koje strane sam došao. Ipak sam krenuo da

idem, ali poslije dva-tri sata pješačenja naiđem na jedno slomljeno drvo, koje sam prepoznao, jer sam pored njega prošao prošlog dana. Bilo mi je jasno da sam pošao na suprotnu stranu od one na koju je trebalo da idem, pa sam se vratio i pred veće stignem u onu pećinu, u kojoj sam prethodne noći prenoćio. Tu sam ostao cijelu noć, ali sam malo i loše spavao, jer mi je bilo strašno zima. Ujutro nijesam mogao da se pokrenem od bolova u nogama, a na meni je sve bilo smrzlo. Poslije nekog vremena sam krenuo, morao sam, ali sam išao sa velikom mukom. Kako sam uporno išao valjda su mi se mišići malo razgibali, pa mi je poslije bilo mnogo lakše a i put je bio lakši, jer su brda bila manje strma. Nema ni kuće ni sela da naiđem na putu, pa, bez obzira što je već nastupila noć, nastavio sam da pješačim, iako sam bio strašno umoran i gladan. Išao sam cijelu noć.

Kad je svanulo ugledao sam ispred sebe jednu veliku kotlinu, sa manjim i većim brežuljcima u njoj. Spustio sam se u tu uvalu, a zatim popeo na sljedeće brdo, sa čijeg vrha ugledam, u podnožju istog, jedno dosta veliko selo. Bojao sam se da uđem u to selo, jer sam mislio da bi u njemu moglo biti vojske ili da je naseljeno njemačkim stanovništvom, pa sam tu ostao sve do noći. Nadao sam se da ću nekog ugledati. Ali, nigdje žive duše! Nijesam više mogao da izdržim ni glad, ni umor, ni zimu i odlučim se da se spustim u selo, pa neka bude što bude. Kad sam se približio selu, naišao sam na tri ženske, koje su išle u selo i nosile neki teret. Kada su me primijetile, one nešto viknuše na italijanskom, ja im se približim, ali kad nijesu razumjele to što govorim, brzo pođoše dalje. Ja pođem za njima, a one, kada vidješe da ih slijedim, zastadoše, gledajući me kao divlje zvijeri. Na mote sam im tražio hleba, ali objasniše mi da nemaju. Pitao sam ih, sve na mote, gdje je vojska, i razumio sam da je negdje naprijed. Pitao sam i kako da dođem do granice Italije, a da bi me razumjele, pomenem Emanuela i ređinu Jelenu. To ih je odobrovoljilo, nasmijaše se i rekoše „Roma, Roma“. Ponovo

sam im tražio hleba, pa mi sada jedna pokaza da idem sa njom. Pošao sam, ali me je pred kućom zadržala da je tu pričekam, pa se za kratko vrijeme vratila sa jednom kesom u koju mi je donijela jedan dobar komad kačamaka, sira i tri parčeta kolača. Pokazala mi je kojim pravcem treba da nastavim. Nastavio sam i išao cijelu noć, sve uz brdo, niz brdo. Zora me je zatekla na vrhu jednog brda, odakle sam mogao da osmatram dalji pravac moga kretanja. Ispred mene je bilo jedno veliko brdo, pa sam riješio da se na tu visinu popnem, nadajući se da ću odatle moći bolje da se orijentišem. Na taj vrh sam se popeo negdje poslije podne. Odatle je bio lijep pogled, pa sam riješio da sjednem, kako bih odmorio i pojeo ostatak hrane – kačamaka i sira. Sa moje lijeve strane bio je još veći vrh istog brda, a ispred mene, u podnožju brda, lijepo se vidi put, kojim su se baš tada kretali neki kamioni. Pješaka nije bilo. Malo zatim, naišla je kolona od nekoliko kamiona, pokrivenih ceradama, pa mi je bilo jasno da su to vojnički kamioni i da se kreću upravo na tu stranu, na koju sam i ja namjeravao da idem. Bilo mi je jasno da su front i granica negdje u blizini. Razmišljao sam kuda da pođem. Bio sam premoren, gladan i zabrinut pa nijesam bio dovoljno oprezan, te nijesam ni primijetio da mi se, sa onog uzvišenja sa moje lijeve strane, približavaju tri naoružana vojnika. Oni su mene vidjeli prije nego ja njih, uperili su puške u mene, a treći mi priđe i prebra me. Reče onoj dvojici da nema ništa kod mene i upita me ko sam. Kažem da sam Crnogorac, a onda me on na lijepom srpskom jeziku upita odakle dolazim i kuda idem. Bili su Rumuni. Ja im kažem pravu istinu. Naredili su mi da idem ispred njih i da ne pokušavam da pobjegnem, jer ću biti ubijen. Sila boga ne moli – i meni ne bi druge, nego pođoh kako su mi naredili. Pošli smo niz padinu i sašli na put koji sam sa brda vidio i njime smo dosta dugo išli. Najzad smo skrenuli prema jednom brdu i, kad smo ga prešli, naiđemo na vojsku i veliki vojnički logor. Tu bijaše mnogo kola, konja, automobila i

vojske. Čitav red zemunica bijaše ukopan u brdo. Mene privedoše uz jednu zemunicu, iz koje izađe jedan oficir, mislim da je po činu bio major, pa me upita ko sam i šta sam htio ovdje. Objasnio sam da sam htio da pređem u Italiju, na šta on počeo strašno da viče na mene, da me psuje i naredi jednom vojniku da me odvede unutra u zemunicu. Uveo me i tamo bijaše jako vruće. Oficir je naredio jednom naredniku da me sasluša. Upitao me je za ime i prezime, ime oca i majke, zanimanje, odakle sam pobjegao i kako sam dospio u Trenčino. Dok me je ispitivao, mene počeo da hvata neka nemoć, prosto ne mogu da stojim na nogama, počeo sam da se ljuljam, a narednik, kad to primijeti, viknu oštro na mene da sam svinja, da se ne ljuljam, nego da stanem mirno. Tada sam pao u nesvijest i ne znam šta je dalje bilo sa mnom, sve dok nijesam odjednom osjetio neku jaku kisjelinu u nosu, od koje se osvijestih. Tada sam vidio da sam ispred zemunice, sav mokar, iznad mene stoji jedan čovjek, a okolo – njih više. Tražili su da ustanem, ali ja ne mogu, čak su vojnici pokušali da me dignu, ali se ja ne mogu održati na nogama. Opet su mi dali da mirišem onu jaku tečnost, ali i dalje ne mogu da ustanem. Razabrao sam da je onaj čovjek, koji je stojao iznad mene pomenuo riječ bolnica i po tome sam pomislio da je to ljekar. Sad mi je već bilo strašno hladno od mokre robe na meni i mokre zemlje na kojoj sam ležao. Već je bila noć. Potpuno sam svjestan, ali ne mogu da ustanem. Oficir naredi vojniku da me odvede i čuva. Vojnik me je tjerao da ustanem, čak me i nogom udario, ali nijesam mogao. On počeo da me vuče kao vreću i dalje vičući da ustanem, ali ja ne mogu, pa ne mogu. Tada priđe još jedan vojnik i između sebe me digoše i odvukoše u jednu zemunicu.

U toj zemunici je bilo još 12 vojnika. U njoj bijaše toplo i poslije izvjesnog vremena nije mi više bilo zima, ali sam osjećao jaku iznemoglost – bio sam vrlo slab. Zaspao sam i spavao sam cijelu noć a da me niko nije uznemiravao. Ujutro me zovu da

ustanem, ali ja opet ne mogu da se održim na nogama. Jedan vojnik od onih koje sam zatekao u zemunici mi priđe, opipa me i reče da imam vatru. Svi su dobro govorili srpski. Drugi jedan vojnik mi donese punu šolju vruće kafe, koju sam tako željno popio. Oko 10 ili 11 sati došao je doktor, onaj isti koji mi je juče davao onu jaku tečnost da mirišem, pregledao me je, pipajući mi ruke i gledajući jezik. Odmah iza toga došla su pred zemunicu vojnička kola, pa sam, uz pomoć jednog vojnika, jedva ustao i otišao do kola. Unutra su bila još dva vojnika, ali ne od onih iz moje zemunice, pa mi bijaše žao što ih ostavljam, jer oni tako lijepo razgovarahu srpski. Kola su krenula nekim vrlo slabim putem, a putovali smo cijeli dan do mraka, a tada smo stigli u jedno mjesto, gdje bijaše mnogo baraka i velika vojska. Čini mi se da je to bila jedna varošica koja se zvala, kako sam kasnije saznao, Kalijano ili Galijano. Ali ja nijesam znao gdje se ona nalazi, niti koliko sam sada daleko od italijanske granice.

Kola se zaustaviše pred jednom velikom barakom, i tu mi naredi da siđem. Prilikom silaska, konji su se zbog nečega trgnuli, i ja padnem u blato, te se strašno isprljam i jedva ustanem. Ušao sam u baraku, gdje su bila dva vojnika, sa bijelom trakom oko ruke, pa sam znao da sam doveden na liječenje. Jedan me uze za ruku, ispipa me, zatim mi pregleda jezik i očne kapke, pa mi dade dvije tablete da popijem, a nekom vojniku naredi da me vodi u neku drugu baraku. Baraka u koju su me uveli bijaše dosta velika, sa četiri reda kreveta. Odmah sam legao. Sa moje lijeve strane ležашe jedan srbijanski vojnik iz okoline Leskovca a zvaše se Nikola Todorović. On mi reče da tu ima oko 80 zarobljenih Srba i da rade na istovaru i utovaru materijala potrebnog za front, a da front nije daleko. Donijeli su večeru i ko nije mogao da ustane, donijeli su mu je na krevet. Za mene nije bilo. Todorović je toga dana slomio nogu na radilištu, pa kako nije mogao da ustane, večeru su mu donijeli na krevet. On nije mogao da jede, pa je dade meni. Za večeru je bio dosta

gusti pasulj i to puna šolja. Bio sam gladan kao vuk, pa sam sve halapljivo pojeo. Jedan bolesnik sa Nikoline druge strane nije pojeo svu porciju, pa mu Nikola zatraži ono što mu je ostalo i dade ga meni. I to sam sa apetitom pojeo i odmah sam se bolje osjećao. Zaspao sam kao zaklan.

U toku noći probudi me neka strašna grmljavina. Podigao sam glavu i u tom trenutku odjeknu jaka eksplozija i baraka se sruši. Odmah zatim odjeknu i drugi pucanj i ovaj raznese ostatak barake. Nastane užasna kuknjava i lelek. Odjeknu još nekoliko eksplozija i pucnjeva i onda se sve utiša. Ustanem, čini mi se dosta oporavljen poslije jela i spavanja, priđem Todoroviću i zovnem ga, ali on se ne odaziva. Čudio sam se kako to čvrsto spava, pa ga prodrmam i tada vidim da je već mrtav. Bio je umro znatno prije eksplozije, vjerovatno rano uveče.

Noć je bila mjesečna, ali od velikog dima se slabo vidjelo. Nastala je užasna trka i užurbanost, čuju se samo kukanje i lelek. Vojnici izvlače ljude ispod ruševina, pa žive, a ranjene nekud odnose. Ja nijesam bio ranjen, pa sam pođem u pravcu kuda odnose ranjenike i vidim da ih prosto trpaju u jedan kamion. Znao sam da ih odnose u bolnicu, pa se i ja neopaženo uvučem. Kod mene ubace još pet ljudi i kamion krenu. Kad sam išao od barake prema kamionu, vidio sam kako dva vojnika jednom čovjeku vade dasku, koja mu je bila probila grudi. Ne znam koliko je ljudi tu izginulo, niti koliko je baraka porušeno, ali, prema onome što sam vidio, rekao bih da je bila prava kasapnica. Naš je kamion išao dosta brzo. Čini mi se da je brzo svanulo. Vozili smo se čitav dan do predveče, a tada smo došli pred jednu bolnicu, gdje su nas odmah smjestili u bolesničke sobe. Niko nije pitao ni za ime ni za prezime.

Kad sam legao u krevet, primijetio sam da su mi i ruke i noge otekale, a to ranije nijesam primjećivao, niti sam osjećao naročitih bolova. Ljekari su iste noći previli ranjenike. Mene su samo pregledali, ali mi nikakvih lijekova nijesu davali. Tek

sjutra dan su mi namazali noge i ruke nekom mašću previli. Dva dana nijesu odvijali, a kad su odvili, vidio sam da su mi sa oba palca od noga otpali nokti. Ponovo su zavili i ostavili, ali sam sada imao jake bolove. Pored toga, po čitavom tijelu su mi se pojavile neke kraste u vidu čireva. Ljekari su i to zavili isto kao i ruke i noge. Šesti ili sedmi dan otok sa ruka je potpuno spao i više mi ih nijesuu zavijali.

Ispitao sam se za mjesto u kome smo se nalazili, pa rekoše da se zove Trenčino a bolnica Pardubic. Ljekari su većinom bili Česi. U bolnici je bilo vrlo dobro – bilo je čisto i lijepo, ljekari su bili vrlo pažljivi sa bolesnicima. Hrana je bila lijepa, ali je za mene bilo malo, jer mi se bio otvorio strašan apetit. U istoj bolnici na službi je bio jedan katolički pop iz Zagreba, koji je svakodnevno obilazio bolesnike i sa njima razgovarao. Razgovarao je i sa mnom i od njega sam doznao da su ono mjesto, odakle smo dovedeni, bombardovali Italijani i da je tu izginulo mnogo ljudi, a među njima i oko 70 Srba. Pop je bio veliki slovenofil. Mnogo je žalio Hrvate i Srbe, a Njemce, i posebno Mađare, strašno je mrzio. Predviđao je da će Austrougarska u ovom ratu propasti, a da će Srbi i Hrvati postati slobodni Jugosloveni. Govorio je da ćemo tada mi gospodariti sa Njemcima i Mađarima, ali da treba da mi njima budemo bolji gospodari, nego što su oni nama bili. Skoro svaki dan je donosio da čitam zagrebačke novine „Obzor“, ali mi je redovno napominjao da ne vjerujem svemu što je tamo napisano. Ja sam popa veoma zavolio, kao da mi je bio brat ili otac, i jedva sam čekao da dođe.

Poslije petnaestak dana mog ležanja u bolnici bilo mi je lakše, noge su mi rastekle, ostalo je da izrastu nokti na prstima i da se izliječe još nekolike kraste. Mogao sam izlaziti na balkon bolnice, a i u avliju. I dalje sam bio strašno i konstantno gladan i jednog se dana požalim popu. Pop me tada odvede u kuhinju i preporučí jednoj kuvarici, koja me je primila, te sam, poslije toga, svakog dana u 2 sata išao u kuhinju, gdje mi je kuvarica davala po punu

šolju kakaoa i po parče hleba i sira ili salame. Za nekoliko dana sam se popravio i više nijesam osjećao glad, a ni bolove.

U bolnici se nalazio jedan Rus, takođe zarobljenik, po narodnosti Jevrejin, a po profesiji geometar. Jednog dana mi je ispričao da švajcarska granica nije mnogo daleko, kao i da prema njoj nema vojske, pa kad bi imali odijela, mogli bi tada pobjeći. Meni se taj predlog dopao i povjerim to popu. On mi je rekao da ideja nije loša, ali da je švajcarska granica daleko i da je granicu teško preći, jer i tamo ima puno vojske, koja čuva granicu. Za odijela može da nam pomogne, ali da dobro razmislimo da li da to radimo. Ja sam ga zamolio da se pobrine za odijela i već poslije dva-tri dana došao je kod mene i rekao mi: „Doveče u 6 sati pođi sa tvojim Rusom pod stepenice, gdje su neki sanduci, pa ćete tu naći odijela. Obucite se i odmah idite, a na kapiji, ako vas stražar upita kuda idete, kažite da idete u grad da kupite cigarete, i on će vas pustiti.“ Ovo je bilo 9. aprila 1917. godine. Saopštio sam Rusu da imamo odijela i da polazimo u 6 uveče, ali mu nijesam rekao ko ih je obezbijedio, niti me je on to pitao.

Pod stepenice, tačno kako mi je pop i rekao, bila su sakrivena odijela i dvije velike čokolade. Obukli smo se i odmah pošli, a stražar nas nije ništa pitao. Išli smo cijelu noć i dan i još jednu noć i dan. U pogledu putovanja i orijentacije, Rus je bio mnogo vještiji od mene. On nije htio da idemo stranputicama, već pravim putem, tim prije što je on govorio njemački, kao pravi Nijemac. Izbjegavali smo samo sela, bojeći se da ne naidemo na žandarme. Srijetali smo se sa ženama, a jednom i sa dva starija čovjeka. Rus je razgovarao sa njima i obavještavao se o pravcu putovanja, pri čemu je govorio da idemo u jedno selo u blizini švajcarske granice. Neke od žena, koje smo srijetali, davale su nam po nešto hrane, najčešće krompira i sira. Četvrtog ili petog dana pješačenja, naišli smo na dvije kuće u šumi.

Rus predloži da svratimo i da zatražimo hrane, što sam ja prihvatio, jer smo obojica bili pretjerano gladni. U prvoj kući u

koju smo svratili nađemo dvije žene, koje nas lijepo prime. Starija nam dadne krompira i kisjelog mlijeka, a mlađa izađe. Starija nam ponudi da skuva krompira da još jedemo i da ponesemo sa sobom, i reče da je granica blizu i da ćemo je preći za dva sata. Ja sam htio da idemo odmah, ali Rus neće pa neće, već kaže da treba da sačekamo krompir, jer smo sada već potpuno sigurni. Kukavno nam čekanje! Na vratima se pojaviše dva žandarma sa uperenim puškama. Očigledno, ona mlađa žena je i izašla da bi nas prijavila, a straija je, pričom o krompiru i blizini granice, samo htjela da nas zadrži dok žandarmi dođu. Žandarmi su nas vezali lancima i odmah odveli u njihovu kasarnu. Već je bila noć i da smo pošli kad sam ja govorio, lako bi prešli granicu.

Kad su nas uveli u kasarnu i na noge su nam stavili lance, pa su nam i ruke i noge bile vezane, ali nas nijesu zlostavljali. Ispitali su nas ko smo i odakle idemo. Sve smo priznali. Sjutradan su nam skinuli lance sa noga i sa njima vezali obojicu za po jednu ruku, pa su nas dvojica žandarma odveli do jednog mjesta, koje se zvalo Bocon ili Bolcon, ili nekako slično tome. Tu su nas predali vojnicima. Bilo je 40 do 50 vojnika. Žandarmi su nam skinuli lance, a vojnici nas više nijesu vezivali. Oficir nas je odmah ispitao, pa kad je saznao da smo zarobljenici, počeo da nas psuje i naredi da nas objese za dva sata. Bilo je podne i svi su pošli u kuhinju na ručak, osim jednog kaplara, Mađara po narodnosti, koji nas je odveo da nas odmah objesi. Vješala su imali još od ranije, pa kaplar odmah priđe da prvo mene vješa i udari me pesnicom u prsi tako jako da sam htio pasti da me on nije zadržao. „Ubij me puškom kao čovjeka, a ne pesnicom“ rekao mu na mađarskom. Njemu bi milo kad ču da govorim njegov jezik, te počeo sa mnom razgovarati i interesovati se odakle znam mađarski. Rekao sam mu da sam ja mađarski đak. Za vrijeme dok smo razgovarali on je kao popravljao konop i alku, ukucanu u šljivu, prosto je čekao da prođe neko vrijeme, a

onda me odgurnu, priđe Rusu i odmah ga objesi. Rus je bio jači i snažniji od mene, ali na vješalima ne moga, mislim, ni 10 minuta izdržati, nego se onesvijesti. Kaplar ga skide, otkopča mu kaput, pa mu nabaca snijega na grudi, što ovoga vrati svijesti. Kaplar ga ponovo objesi i to vješanje i skidanje onesvijesćenog Rusa se ponavljalo pet ili šest puta, dok je isteklo dva sata. Bilo mi je mnogo zima, ali sam bio jako zadovoljan što me kaplar nije objesio. Čim se završilo vješanje, zatvorili su nas u podrum iste kuće u kojoj je bila vojska. U podrumu je bilo zatvoreno još 8 vojnika. Straže na vratima nije bilo.

Još dok je bio dan vidio sam kroz prozor od podruma kako vojnici prolaze uz jedne stepenice više kuće i uskoro se vraćaju. Shvatio sam da je tamo klozet. Ujutro, čim je svanulo, došla su dva vojnika, jedan je ostao kod vrata, a drugi ušao unutra i pozvao one, ranije zatvorene vojnike, da idu i prenose neka drva. Ovi su se bunili da je još rano i da je velika zima. Rasprava je potrajala, a ja, pored onog vojnika na ulazu, prođem, kao da ću u klozet. On se nije osvrnuo na mene. Kad sam bio kod klozeta, okrenem se na vojnika, ali on i negleda prema meni, te ja preskočim jedan zidić i pobjegnem. Bježao sam što sam bolje mogao, ali ne znam kuda idem, jer nijesam išao putem, premda sam nailazio na cestu i odmah je presijecao. Tako sam išao cijeli dan, a da se od straha nijesam smio ni okrenuti, jer mi se činilo da će me odmah uhvatiti ako se okrenem.

Pošto je pao mrak, naišao sam na cestu, pa sam nastavio njome da idem, jer sam računao da sada već neću nikoga sresti, a bilo mi je lakše da se krećem njome, nego brdima. Međutim, jedva da sam prošao 200 metara, kad naiđoše iz suprotnog pravca dva žandarma na biciklima. Zaustavili su me i, nakon provjere, vezali me lancem, i vratili smo se istim pravcem, kojim sam ja išao. Dovedi su me u svoju kasarnu, ali to nije bila ona u kojoj sam bio prošle noći. Žandarmi su bili Njemci i nijesmo se mogli sporazumjeti, ali su shvatili da sam zarobljenik

i da sam Crnogorac. Sa mnom su lijepo postupali, skinuli su mi lanac sa ruku i dali mi punu šolju neke kaše. Ujutro su mi dali neku kafu i tanjir kaše, a to su i oni doručkovali. Poslije doručka su me dvojica žandarma odvela i predala jednoj drugoj žandarmerijskoj stanici, u neko drugo mjesto, ali nijesam uspio saznati kako se ono zvalo. I u ovoj stanici žandarmi su bili Njemci, pa se ni tu nijesam mogao sporazumjeti. Mnogo su razgovarali i mnogo se smijali, a na mene kao i da nijesu obraćali nikakvu pažnju, čak mi za večeru nijesu ništa dali. Zatvorili su me u jednu sobicu, koja je bila potpuno prazna. Tek ujutro mi je neka ženska, koja je tu kuvala kafu, dala šolju kafe i sve sa tanjira što je preostalo žandarmima nakon doručka. Bio sam gladan i sve to slatko pojeo. I odatle su me dva žandarma odvela poslije doručka. Išli smo cijeli dan do pred noć. Stigli smo u neko mjesto, za koje mislim da se zvalo Inznorg, ali je sigurno da se nalazilo u Titolu. Predali su me nekim vojnicima, od kojih me jedan odvede u logor, u kome su bili sve zarobljeni Rumuni. Brzo sam stekao utisak da su Rumuni rđavi i sebični ljudi, pa mi bijaše žao što sam sa njima u baraci. Gledali su me nerado, i nijesu komunicirali sa mnom, već prosto kao da su me bojkotovali. Kad se dobije hrana, ja sam je uvijek posljednji dobijao, i uvijek manje nego oni. U tom logoru sam ostao sedam dana, a tada su pozvali da se ide na rad, pa sam morao i ja poći. Pošli smo na željezničku stanicu da iz vagona istovaramo drva. Kad smo se vraćali, iskoristio sam priliku da se sakrijem u jedan propust ispod ceste, pa kad su svi prošli, pobjegao sam. Bježao sam cio dan i noć. Ujutro sam naišao na neko selo, pa skrenem da ga izbjegnem, ali me opaze neka djeca, pa potrče prema meni, a kad su vidjela da me ne razumiju što govorim, skoče na mene kao na divlju zvijer da me uhvate. Jave to i nekom starcu, te on izađe i pozva me rukom da pođem kod njega. Pođem, ali je, očigledno, neko od djece odmah pozvalo i žandarme, jer su se odmah pojavila dvojica, i odmah počela da me ispituju – ko

sam, odakle i kuda idem i kuda bih želio da pođem. Naredili su mi da idem sa njima, ali me nijesu vezivali. Tako su me odveli u stanicu, gdje me njihov starešina ponovo ispita, pa poslije dvatri sata, dva žandarma me povedu na željezničku stanicu, koja ne bješe mnogo daleko. Željeznicom smo se vozili neko vrijeme, a kad smo stigli, vidio sam da su me doveli u ono mjesto, za koje mislim da se zvalo Inznorg, zapravo iz kojeg sam pobjegao. Odveli su me u onu istu kancelariju i kod istog oficira, koji me je ranije već ispitivao. On je počeo da viče na mene i da me psuje, a onda je naredio jednom naredniku da me sasluša. Nakon toga su me uveli u jednu sobu, u kojoj bijaše nekoliko vojnika, kojima narediš da me čuvaju. U podne su mi dali šolju kisjelog kupusa i mešpajz, a hleba mi ne dadoše. Pred samo veče izveli su me, a onda su me dva žandarma povela na željezničku stanicu. Vozili smo se dvije noći i dva dana, pa smo tek treći dan oko podne napustili voz, a onda nastavili vojničkim kolima. Odveli su me i predali u jedan logor, gdje su me odmah ispitili, dali da se okupam, a onda zatvorili u jednu malu baraku, u kojoj nikoga ne bijaše, osim mene. Niko mi ništa nije rekao i nijesam uspio saznati gdje sam. Baraka je bila žicom ograđena sa nešto malo prostora okolo. Bio sam u velikoj neizvjesnosti – bio sam sam, a gladan; nekako sam se, sam od sebe, bio ubijedio da su me tu zatvorili samog zato da me puste da umrem od gladi, računajući da me tako kažnjavaju za sva moja dotadašnja bježanja.

Gledao sam kroz prozor barake i, sa druge strane žice, vidio cio red baraka, poređanih u jednu liniju. Vidio sam neke ljude ispred tih baraka, a na glavama mnogih učinilo mi se da su crnogorske kape. Prvo sam pomislio da sam od silne gladi i iznurenosti počeo da fantaziram, pa sam se sklonio od prozora. Poslije sam ponovo pogledao i opet mi se učinilo da vidim ljude sa crnogorskim kapama na glavama. Povikah koliko god me grlo držalo „Crnogorci“. Nekoliko njih se okrenu, a jedan se

uputi prema mojoj baraci, pa kad priđe bliže, prepoznadoh ga. Bio je to Vasilije Dulović iz Kolašina, koji je u Šahovićima bio pisar kod mene. Bože, kako sam se obradovao! On se, takođe, začudio kad sam mu se kazao, jer me nije bio prepoznao. Reče mi da je ovo logor u Neđmeđeru i da sam sada u karantinu, ali da mu je čudno da niko od logoraša nije znao da je neko uopšte doveden u karantin. Reče mi da ostanem miran, a da će se on postarati da što prije izađem. I zaista, nije mnogo potrajalo, a Vasilije se vrati u društvu sa Bogdanom Labanom i jednim stražarom, pa me izvedoše iz karantina.

U logoru su bili formirani logoraški bataljoni, pa je Laban bio komandant jednog bataljona, a Dulović pisar i tumač, jer je i on znao mađarski. Pošao sam sa Labanom i Dulovićem u opšti logor, pa su mi usput pričali o logoru i veoma strogom režimu. Pokazaše mi i dvoje vješala, podignutih na sredini logorskog kruga. Odveli su me u logorsku kantu, u kojoj se mogla dobiti kafa. Čim smo ušli, došlo je nekoliko Crnogoraca iz radoznalosti da me vide. Prije nego što smo dobili kafu, koju je Dulović poručio, u kantu uđe jedan izrazito krupni čovjek, mrke boje lica, očiju krupnih i krvavih. Nijesam primijetio da su svi odmah i u najvećoj tišini napustili kantu, pa i Dulović. Jedin sam ja ostao, a kad donesoše kafu, ja vidim da nema nikog, osim mene i onog krupnog čovjeka, a ja nemam čime da platim kafu. Krupni me pogleda i strogo pita ko sam. Ja mu ispričam i ko sam i odakle sam, sasvim istinito mu ispričam odakle sam pobjegao i kako sam ovdje dospio. On mi rukom pokaza na ona vješala i reče da će me sjutra tamo objesiti.

– Možete – rečem – i nije mi žao da na njima i završim, jer mi je ionako dosadio ovakav život.

– Gdje si naučio da tako dobro mađarski govoriš – upita, a učini mi se da mu je milo što govorim njegovim jezikom.

– Naučio sam u školi u Velikoj Kikindi.

– Ti si Mađar, a ne Crnogorac.

– Nisam, jer da sam Mađar, sjutra ne bih bio obješen.

On naredi kelneru da zovne Dulovića, pa, kad ovaj dođe, upita ga da li me poznaje. Dulović reče da me poznaje, da sam ja bio njegov šef i uopšte mnogo lijepo reče o meni, čak i ono što nije bilo, samo da me u što boljem svijetlu pokaže. Krupni naredi Duloviću da me odvede u bolničku baraku i da mi se tamo da večera. Ja zamolih Dulovića da plati kafu, jer ja nemam, ali krupni reče da će on „platiti kafu Mađaru“. Meni se učini da je ovo neki mnogo dobar i blagorodan čovjek, pa mu zahvalim i pođem sa Dulovićem. U baraci mi Dulović nađe krevet, donese mi šolju i kašiku za jelo, pa mi ispriča o onom krupnom da je on komandant logora, po činu felbeber, a po narodnosti mađarski Ciganin. Dalje mi reče da je vrlo grub čovjek, bez milosti i osjećaja, da je strah i trepet u logoru. „Taj proganja i terorise naše ljude, on je u ovom logoru poslao u grob nekoliko stotina Crnogoraca, a koliko Rusa i Srbijanaca, to sam Bog zna“. Dulović mi je savjetovao da izbjegavam svaki susret sa njim koliko god mogu i da ga se dobro čuvam. Iako mi je Dulović ovako pričao o njemu, ja nijesam dobio utisak da je to tako loš čovjek, pa ga se nijesam bojao.

U bolničkoj baraci bilo je nešto bolje u pogledu hrane i u pogledu ležnika. Moglo se ležati cio dan. Ja sam se tu osjećao bolje, bio sam miran i dosta sam se oporavio i odmorio. Izlazio sam u logor, nalazio se sa Dulovićem i sa još mnogo Crnogoraca i mnogo smo razgovarali. Kad god bi opazili Crnog – tako su ga zvali – svi su bježali i sakrivali se, samo da mu nijesu na pogled. Ja nijesam bježao i svi su se tome čudili. On me nekoliko puta sreo i pitao kako sam i da li imam namjeru da ponovo bježim.

Jednog dana reče mi Dulović da će sjutra negdje da pošalju na rad jednu grupu od 20 ljudi. Želio sam i ja da idem, ali mi Dulović reče da mene neće uzeti, jer iz bolesničke barake ne uzimaju ljude za rad. A meni se baš išlo. Sjutradan su nas postrojili i jedan potporučnik počeo da bira ljude za odlazak. Tu

je bio i Crni i ja mu priđem i zamolim ga da i mene odrede u radnu grupu, što on odobri. Istog dana oko 2 sata sprovedi su nas četiri vojnika na željezničku stanicu u Komarno, gdje smo odmah ušli u voz i otputovali. Ovo je bilo 21. maja 1917. godine. U logoru Neđmeđer sam proveo svega 12 dana.

Voz je stigao u Požun i tu se zadržao skoro cio dan. Na stanici je bila velika gužva od civila. Stotine žena je došlo da čeka vojnike, svoje muževe, sinove, braću, koji se vraćaju sa ruskog fronta na italijanski. Svaka od njih je imala po neki paket, spremili svojima hrane. Većinom su bile Slovenke. Vojnici nijesu došli, pa su žene otvorile pakete i počele same jesti. Mi smo im prišli i tražili da i nama daju, i dale su od svega što su imale – hleba, mesa, sira, kolača, džepove. Luka Đurović iz Bjelopavlića se toliko bio najeo, da je pao u nesvijest. U jednom dijelu stanične zgrade, sa ulazom iz zgrade, bilo je previjalište, a u drugom kuhinja za prolaznike. Ja sam pošao u previjalište i dali su mi gorku so za Luku, svratio sam u kuhinju i uzeo čašu vode, te dao to Luki da popije. Onda sam ponovo otišao u kuhinju da vratim čašu, malo sam se i zadržao, pa kad sam se vratio voza već nije bilo – bili su otputovali. Luku su unijeli, a moj izostanak niko nije primijetio. Bilo mi je milo što sam ostao, ali nijesam znao ni što ću ni kuda ću. Bio sam izgubio svaku nadu da mogu pobjeći, a skitanja po Mađarskoj i Austriji mi je bilo preko vrh glave.

Kada je pala noć pošao sam u kuhinju. Tamo su radile neke žene, sve Čehinje. Obratio sam im se za pomoć, jer mi je, navodno, društvo nekuda otputovalo, a one su me savjetovale da se obratim komandi mjesta i da će preko njih društvo sigurno pronaći. Dale su mi šolju goveđe supe i paklo cigareta. Iako sam bio sit, pojeo sam onu supu, i silno se napušio duvana. Ispred same kuhinje bila je baraka za ugalj, pa sam se neopaženo uvukao u nju, ali nijesam mogao zaspati. Razmišljao sam šta da radim – da ponovo pokušam da bježim ili da se javim komandi.

Vjerovao sam da Češka nije daleko, a mislio sam da su Česi i Slovaci blagorodan i gostopriman narod, pa ću možda kod nekoga tamo moći da ostanem. Uz to plašio sam se, ako se javim komandi da će me ponovo vratiti u Mađarsku.

Ujutro sam krenuo onim pravcem, kojim je voz odveo moje društvo i tim sam pravcem išao bez zadržavanja cijeli dan i noć. Kad je svanulo naišao sam na jedno selo, koje sam htio da obidem, ali me spaziše psi i kidisaše na mene. Pobjegao sam uz brdo i jedva uspio da se spasim od pasa tako što sam se popeo na neko drvo i tu ostao sve dok psi nijesu otišli. Nastavio sam put i u toku dana uđem u jedno obrađeno, brežuljkasto polje. Tu naiđem na jednu ženu, koja je brala trešnje. Na moje pitanje, objasnila mi je kuda da idem u pravcu Češke i dala mi trešanja da jedem. Produžio sam pravcem koji mi je žena pokazala i, uz vrlo malo odmaranja, išao tri dana i tri noći. Za cijelo vrijeme jedva da sam što pojeo, pa sam bio gladan i premoren. To je već peti dan moga skoro neprekidnog pješačenja. Tada sam naišao na jednu veliku rijeku, pa pođem uz nju. Naišao sam na jedan željeznički most, a preko mosta vidim ruske zarobljenike gdje na vagonetima toware neke velike balvane. Nijesam znao ni gdje sam ni kako ću dalje, pa riješim da pođem kod Rusa preko mosta. Most sam jedva prešao, jer nije bio za pješake. Kažem se Rusima i oni me lijepo prime i kažu da su kod njih došli nekoliko Crnogoraca prije neki dan, pa me odvedu kod njih. Na moje veliko iznenađenje, to je bilo moje društvo, sa kojim sam pošao iz Neđmedera, a sa kojim sam se rastao u Požunu. I meni i njima bi milo što smo se našli, meni tim milije što rekoše da je hrana dobra i da rade u fabrici celuloze. Grad se zvao Žolna, a nalazio se u Slovačkoj.

Ujutro sam se prijavio u upravu fabrike i rekao da sam se na putu slučajno izgubio, pa sam za njima tragao i konačno ih našao. Pregledali su spisak da li ima mog imena, pa kad su se uvjerali da ima, uputili su me na rad u fabriku. Odmah su mi dali lopatu da iz vagona istovaram ugalj, kao brašno sitan. Tu su još

radila tri Rusa, pa kad sam ih vidio kakvi izgledaju i kakva je tu prašina i dim, odbio sam da radim. Nastojnik je na mene vikao, ali ja i dalje nijesam htio to da radim, pa me je prijavio upravi. Pozvali su me u upravu i ja sam rekao da ću raditi bilo koji drugi posao koji je čist, ali taj neću, pa neka me vrate u logor. Direktor se zvao Tomaš Čeh. On naredi da me odvedu na rad u magacin. Tamo je bio mnogo težak posao, dizale su se i slagale rolne i paketi celuloze, težine 100 i 150 kg. Moja fizička konstrukcija nije bila za taj posao, ali sam, ipak, taj dan radio sam. Tu nas je bilo osmorica – sedam Rusa i ja. Drugi dan sam sa jednim Rusom dizao jedan paket, pa kako ja na moju stranu nijesam mogao dići koliko treba, paket je pao i pritiskao me. U tome je naišao direktor i vidio kako je paket pao na mene, pa me pozvao i poslao kod kotlova, gdje se drvo kuva i dao mi posao da na kotlovima bilježim temperaturu. Tu sam i ostao.

U fabrici je hrana bila dosta dobra. Davali su dnevno po pola kila hleba, za doručak kafu, čaj ili neku žitku kašu, za ručak pasulj, krompir ili kisjeli kupus sa malo slanine ili kobasice, a za večeru kafu ili žitku čorbu od kaše. U baraci za spavanje svako je imao svoj krevet, slamaricu i po dva ćebeta. Radilo se u dvije smjene: dnevna i noćna. U odjeći je bila velika oskudica, tako da su se dva čovjeka služila jednim odijelom. Smjena koja se vrati sa posla skida odijelo i predaje ga onima koji tek idu na posao, pa opet ona prvoj i sve tako. Ja moje odijelo nijesam skidao, niti mi je to ko tražio. Sa nama je u baraci bilo i trideset Srbijanaca, a u baraci do nas 150 Rusa. Kuhinja je bila zajednička, a kuvari su bili Rusi. Među Srbijancima je bio i Nikola Lojanica iz Užica, narednik srpske vojske, vrlo bistar, okretan i iskren čivjek. Sa njim sam se sprijateljio i najviše družio i mnogo sam ga volio. Fabrika je plaćala svakome po dvije krune nedjeljno, a meni po sedam. Rekli su mi da je direktor Tomaš naredio da se meni plaća po 1 kruna dnevno, mada ne znam zašto je to učinio, jer mu nijesam nikakvo dobro

napravio. Kad god je dolazio kod kotla, uvijek je sa mnom razgovarao, poznavao je Crnu Goru, jer je dolazio na Cetinje kao đak 1894. godine, kad je na Cetinju bila organizovana proslava 400 godina Obodske štamparije. Bio je veliki slovenofil, a mrzio je Austrougarsku, naročito je mrzio Mađare. Bilo mu je jako žao što su Mađari uspjeli da svojom propagandom toliko utiču i na Slovake, pa se u Slovačkoj smatrao nekulturnim i glupim onaj ko nije govorio mađarski. Za Slovake je dalje govorio da će izgubiti svoju nacionalnost, ako i dalje budu ostali pod Mađarskom.

U fabrici je radilo nas 550 zarobljenika 20 Crnogoraca, 30 Srbijanaca i 500 Rusa, a pored nas bilo je i civila Slovaka. Na radu je bilo mnogo više žena nego muškaraca. Nas zarobljenike je čuvalo sedam stražara. Starješina je bio jedan kaplar, Mađar, po imenu Fišer, a ostalih 6 vojnika bili su po narodnosti Rumuni. Stražari su bili mirni, svi osim kaplara, koji je bio grub i veoma drzak. Starješina nad svim zarobljenicima u Žolni i u okolini bio je jedan rezervni kapetan iz Žolne, vlasnik jedne fabrike štofa, a po narodnosti Jevrej. Kapetan je često obilazio zarobljenike, pa kad je saznao da govorim mađarski, pozvao me je da pođem sa njim kao tumač u jedno selo na imanje grofa Bolestina, gdje je radilo 70 srpskih zarobljenika, i od toga doba datira moje poznanstvo sa kapetanom. Na periferiji grada, u blizini željezničke stanice, postojala je jedna velika poljska bolnica, za koju govorahu da ima oko 20.000 kreveta. Doznao sam da je u toj bolnici ljekar Stevan Džamonja, Paštrović iz Petrovca. Džamonja je nekada bio naš ljekar na Virpazaru, ja sam se sa njim lično poznavao, pa sam zamolio kapetana da mi dopusti da pođem kod Džamonje na viđenje govoreći mu da smo prijatelji. Kapetan mi je dozvolio i dao mi uput za bolnicu. Džamonja me lijepo primio, ali me nije prepoznao, čak i kada sam mu rekao ime, nije me se sjetio. Džamonja me je častio sa jednom cigaretom. Razgovarao sam sa njim o teškoj oskudici u odjeći u

logoru i molio ga da pomogne ako ikako može, ali sam vidio da mu ovaj razgovor ni malo ne prija, pa sam brzo promijenio temu. Ni ta tema mu nije odgovarala, a bila je o teškom sadašnjem stanju u Crnoj Gori i Paštrovićima. Primijetio sam da mu ni moje prisustvo ne godi, pa sam se oprostio od njega, zahvalio mu i pitao da li ga još koji put mogu obići. Odobrio je, ali ga više nijesam posjećivao.

Pri izlasku iz bolnice susretnem se sa jednim starim ljekarom, potpukovnikom po činu, koji se zvao Dr Zelenko. Bio je Čeh po narodnosti. Upita me ko sam i bi mu milo kad mu rekoh da sam Crnogorac. Reče da voli Crnogorce, jer su oni na Balkanu jedini očuvali svoju nacionalnost i svoju slobodu. Reče mi da se javim drugi put kad dođem u bolnicu. Koristeći se kapetanovim uputom, često sam odlazio u bolnicu kod doktora Zelenka, dugo sa njim razgovarao i vidio sam da mu je drag razgovor sa mnom. I njemu sam se požalio na veliku oskudicu u odjeći, ali on to nije komentarisao. Ali nekoliko dana kasnije, kad sam ponovo bio kod njega, on pozva jednu bolničarku i reče joj da spremi ono što je on rekao. Ona ode i brzo se vrati i donese jedan dosta veliki paket. Doktor mi reče: „U ovom paketu ima nešto robe, koju ćete podijeliti najugroženijima.“ Malo kasnije došla su bolnička kola, pa doktor naredi bolničarki da u kola ubaci onaj paket, pa sam tako sa paketom i bolničarkom otišao od doktora. Blizu fabrike smo izbacili paket, pa se bolničarka vratila, a ja sam paket krijući unio u baraku. U paketu je bilo devet košulja i sedmoro gaća. Jedan par sam zadržao za sebe, jedan za Lojanicu, a ostalo su podijelili drugi.

Za ovaj veš je saznao kapetan, ali ne znam ko me prošpijao. One me pozvao u njegovu kancelariju i pitao odakle mi veš. Ja sam se uplašio, ali sam riješio da ni po koju cijenu ne odam doktora Zelenka, pa sam rekao da sam ga dobio u bolnici, ali ne znam od koga. Tada me kapetan upita da li bih i za njega mogao nabavljati staru robu, kao ćebad, šinjele i bilo kakvu drugu

staru robu, a on bi mi to plaćao. Moja bi obaveza bila da za ovo niko ne sazna, a robu bih ubacao u podrum jedne kuće, gdje mi on pokaže. Rekao mi je da će i za mene to biti dobro, tim bolje što više robe nabavim. Obećao sam da ću pokušati, ali ne znam koliko ću uspjeti. Ali sam mu čvrsto obećao da od mene niko za to neće saznati. Dao mi je dozvolu da se slobodno krećem po gradu. Dozvola je doslovce glasila: „Za potrebe fabrike celuloze u Žolni, dozvoljeno je Filipu Vujoviću, ratnom zarobljeniku, Crnogorcu, da se u gradu i okolini slobodno kreće bez straže, sve dok fabrika za to bude imala potrebu, ili dok ova komanda ne oduzme dozvolu.“ Pošto sam dobio ovakvu dozvolu, pokazao sam je starešini straže, kaplaru Fišeru, i slobodno se kretao po gradu, kad god nijesam radio. Jednom prilikom sam ovu dozvolu pokazao i doktoru Tomašu, na što se on nasmiješio.

Povezao sam se sa nekim Rusima, koji su radili u bolnici i pitao da li se može naći stare robe da se kupi i kako bi je iznijeli. Kažu da stare robe ima i da će je oni izbaciti van žice, a da imaju svojih Rusa, koji će je prenijeti gdje treba. Toga dana sam kupio nekoliko ćebadi i vojničkih šinjela za ukupno 400 kruna, koliko sam novca i imao. Pokazao sam robu kapetanu, već smještenu u podrum kuće, koju mi je ranije pokazao, i on je vrlo zadovoljan. Dao mi je moje pare i još 600 kruna da i dalje kupujem robu. Nastavio sam redovno da kupujem robu i u bolnici i gdje god sam mogao. Kapetan je bio zadovoljan, jer sam za nešto više od mjesec dana naopunio njegov podrum. Redovno mi je plaćao, ali mi je uvijek napominjao da slučajno ne odam za koga robu nabavljam, ako bi me uhvatili. Tu robu kapetan je prerađivao u svojoj fabrici u civilni štof i prodavao ga.

U baraci, u kojoj smo stanovali, nalazilo se jedno malo prazno odjeljenje. Ja zamolim kaplara da mi dozvoli da se tamo preselim, i on mi dozvoli, vjerovatno zbog toga što je bio svjestan da su mi i kapetan i direktor naklonjeni. Preselim se tamo sa

jednim Srbijancem koji je bio Ciganin. Nešto ranije bio sam se pretplatio na novine – zagrebački „Obzor“ i cetinjski „Vjesnik“. Kaplar je znao za to i često se interesovao šta u njima piše.

Jednom sam kupio tri vojnička šinjela: jedan za Lojanicu, a ostale za druga dva Srbijanca. Za to je saznao kaplar i tražio da i njemu kupim takav. Ja to uradim, a kaplar nikako da plati. Poslije nekoliko dana zatražim mu pare, a on reče da ih nema, te mu ja oduzmem šinjel. On me zbog ovoga pomrzi, ali ja se nijesam brinuo, jer sam se uzdao u kapetana.

Jednog dana zbog sitnice zatvori kaplar u jednu šupu za ugalj Baja Bojovića iz Morače i Blaža Đurovića iz Crmnice, pa nekuda ode. Meni je bilo žao ova dva čovjeka što su onako goli zatvoreni, pa otvorim šupu i pustim ih napolje, ali pri izlasku vrata od šupe padnu. Kad je kaplar došao i vidio da su Bajo i Blažo pušteni, a posebno kad sazna da sam ja to uradio i još pri tome i vrata oborio, dobro se naljuti i priprijeti da ću mu strogo platiti.

Za kaplarovu prijetnju sam saznao tek ujutro kad sam došao sa rada, pa odlučim da odem kod kapetana da ga sam obavijestim o tome što se desilo, kako bih preduprijedio kaplara. Dok sam bio kod kapetana, došao je i kaplar, pa sam ja otišao kod zubara, jer me tih dana jedan zub užasno mučio. Ne mogah ni kod zubara proći bez kaplara nego, dok sam čekao na red, i on dođe. Izvadio sam zub i otišao u fabriku, pa mi Lojanica predloži da odemo kod direktora u kancelariju i zamolimo da odobri da od jednog ćebeta sa kreveta svaki prekroji za sebe odijelo. Naravno, mislili smo na one, koji nemahu nikakvog odijela. Dok smo tako čekali da nas direktor primi, naiđe i kaplar i pita mene šta ću ovdje. Kažem istinu, ali on reče da lažem, da on zna za mene i moju rabotu i da je sve to upisano u njegov notes. Rečem mu da nema ništa loše za mene da upiše, a on povika „Imam i to mnogo, jer si ti anarhista“. Poslije ovoga on ode, a ja se nasmijah. Za to vrijeme Lojanica je ćutao, jer on nije ni

razumio što sam razgovarao sa kaplarom, pa me upita, a ja mu rekoh da se kaplar boji da ću mu ubiti Karla. Kaplar to ču, pa se povrati i izvadi jedan nož hoteći da me ubije, sve strašno vičući. Na ovu vik izade jedan broj činovnika da vidi što se dešava, a kaplar i dalje viče „Nećeš ti ubiti našega cara, već mi tebe“ i ode. Istog dana u podne, kod nas u baraku je došao jedan narednik sa dva vojnika i pitaju ko je Filip Vujović. Prijavim se, a on reče da sam uhapšen, pa me jedan vojnik odmah prebra i oduzme novčanik, perorez, cigarete i šibice i sve što nađe u mojim džepovima. Prebraše mi i krevet, drugoga nijesam ni imao. Oduzeli su mi i balu novina „Obzora“ i cetinjskog „Vjesnika“. U sobi je bio jedan mali vojnički sanduk onog Ciganina koji je bio sa mnom u sobi, pa i taj sanduk pretresoše. Nađoše nešto duvana u listovima i pitaju me odakle mi. Ciganin reče da je to njegovo, pa ga narednik udari po nosu, te ovome odmah pljusnu krv i reče mu da laže, da oni znaju da je i to moje. Zatim uđoše u baraku i pretresoše sve stvari svih Crnogoraca i Srbijanaca, ali ništa nijesu uzeli. Poslije pretresa, mene stražarno sprovedoše u kancelariju kod kapetana. Ovaj me strogo pogleda i reče da nije znao šta ja hoću, pa naredi onim vojnicima da me vode dolje u podrum i da me tamo zatvore. U tome podrumu sam bio 11 dana, a za sve to vrijeme ni jednom me nijesu pustili napolje, pa sam čak i nuždu vršio tu u jednoj kanti. U podne su mi davali da jedem neku čorbu od pasulja ili kisjelog kupusa, a ujutro i uveče ništa. Za tih 11 dana neko je kroz prozor od podruma iz dva puta ubacio po jedan mali paketić – jednom kolače, a drugi put suve šljive. I sada mislim da je to uradio kapetan, bojeći se da ga ne odam.

Dvanaestog dana su me dva vojnika izveli iz podruma i odveli u kancelariju kod kapetana. Kapetanova kancelarija se nalazila na spratu i u nju se ulazilo stepenicama iz avlije. U isto vrijeme kad su me uveli kod kapetana, dođe jedan vojnik i nešto tiho saopšti kapetanu, te on naredi mojim sprovodnicima da me

ponovo vode u podrum. Izlazeći iz kapetanove kancelarije vidjeh kako u avliju ulaze dva luksuzna automobila i iz njih izadoše neki oficiri. Odmah su pošli stepenicama, tako da se sa njima sretah u sred stepeništa. Prvi od oficira koji je naišao upita je li ovaj krao, pokazujući na mene. Ja odgovorih: „Nijesam krao, gospodine, nego me je zatvorio vaš kaplar zato što mu nisam dao šinjel, koji sam ja kupio.“ Oficir reče vojnicima da ga sačekaju dok se vrati, pa me stražari zadržaše u avliji, dok su oficiri bili u kancelariji. Kad su se vratili, već su bili na mene zaboravili, pa se uputiše kolima, ali jedan od mojih sprovednika priđe i reče da čekaju po njegovom naređenju. Oficir se tada povrati i upita me ko sam i šta sam uradio.

– Ništa nijesam uradio, nego mi je naš kaplar rekao da mu kupim šinjel, ako ga nađem, pa sam ga ja kupio za 60 krana. Novac mi nije dao nekoliko dana, pa sam mu zatražio da plati. Pošto mi ni tada nije platio, ja sam mu oduzeo šinjel, zbog čega me je on zatvorio.

Oficir se tada okrete kapetanu i upita što sam uradio.

– Gospodine đenerale, ovaj je rekao pred kaplarom da će ubiti našega cara i zbog toga ste ga vi osudili na četiri godine zatočenja u tvrđavi Trijent.

Tek tada sam saznao da govorim sa đeneralom i da me on osudio na zatočenje, pa mi se od straha prosto noge okidoše. Ipak rekoh:

– Gospodine, ja to nijesam rekao, nego mi je kaplar to podmetnuo, da mi se osveti, a car Karlo je najplemenitiji vladar na svijetu i kad bi se on pitao, ljudska krv se ne bi prolivala. Kaplar ovdje za pare proizvodi Ruse u čin narednika, a pravim narednicima oduzima čin i šalje ih na rad.

Đeneral se ponovo okrete kapetanu i pita da li je to tačno, a kapetan reče da nije, jer se njemu niko od Rusa nije požalio. Ja se ponovo umiješam:

– Gospodine, ja znam Ivana Ivanoviča, ruskog narednika,

kojemu je kaplar oduzeo čin, a u čin narednika proizveo Vladimira Krišova. Oni su obadvojica ovdje u fabrici celuloze, a ovo znaju i svi drugi Rusi, koji rade u fabrici.

Đeneral naredi da dovedu te Ruse, a za to vrijeme porazgovara sa kapetanom o meni i zatraži da vidi moju presudu. Kapetan je odmah donio i veoma me pohvalio kod đenerala, da sam izgledao dobar i miran čovjek. Mislim da me je pohvalio zato da ne prokažem njegov magacin.

– Da li se ovaj čovjek nalazi pod stražom i da li ima uopšte i priliku i mogućnost da ubije našega cara? upita kapetana, kad je pročitao presudu, pa pošto mu kapetan odgovori da nema, đeneral nastavi – ovakve presude nas kompromituju pred cijelim svijetom. Tada se okrenu meni: Ti si rekao da ćeš ubiti našega cara i zbog toga si tu, a ne zbog šinjela, kojeg ti je, navodno, kaplar oduzeo.

– Gospodine, to je sam kaplar izmislio, zato što mu nijesam dobrovoljno i bez para dao šinjel, a ja nemam otkuda dati 60 kruna. Ja sam samo jedan zarobljenik. Meni je i kapetan oduzeo 400 kruna kad me uhapsio. Vidio sam u tom trenutku da je kapetan pobjedio kao krpa, jer se bio prepao da ne prokažem njegov magacin, pa ja ne rekoh ništa o njegovom podrumu, iako sam imao namjeru.

– Imao je pravo da ti ih oduzme i pravilno je postupio, jer zarobljeni vojnici nemaju pravo da imaju novac.

– Ja, gospodine, nikada nijesam bio u ratu, pa samim tim i nijesam zarobljeni vojnik, kako me ovdje smatraju, a i vi me tako nazivate. Mene su odveli deset mjeseci nakon kapitulacije Crne Gore. Ja sam bio činovnik u Crnoj Gori.

Međutim, mislim da moje zadnje riječi đeneral nije ni čuo, jer se odmah obratio Rusima, kojih je došlo jedno desetak, među njima i kuvari:

– Ko je od vas bio narednik?

Javiše se dvojica – Ivan Ivanovič i Fjodor Limov.

– Sa čime možete dokazati da ste zaista bili narednici?

– Mi sada nemamo značke ruskog narednika – reče Ivan Ivanović – ali mi smo iz logora ovdje upućeni kao narednici da među našim ljudima održavamo red. To stoji i na spisku sa kojim smo ovamo upućeni. No, kaplar nam je oduzeo činove i poslao nas da radimo, a umjesto nas u narednike je proizveo dvojicu, koji su u ruskoj vojsci bili obični vojnici. Umjesto mene za narednika je proizveo Vladimira Krišova, a umjesto Limova, jednog ruskog Jevrejina. Međutim, u ruskoj vojsci Jevreji nijesu mogli biti narednici.

– Vi se nijeste ponašali dobro, zato je i uslijedilo vaše smjenjivanje.

– Za naše slabo ponašanje nas bi kaznio gospodin kapetan, a on nas nikada nije ni opomenuo.

– Jeste li se žalili kapetanu zbog smjenjivanja? pita đeneral.

– Nijesmo, jer nam je kaplar zaprijetio da će nas ubiti, ukoliko se bilo kome požalimo.

– Nama kaplar uskraćuje hranu, koju nam fabrika daje, i sa time hrani svoje svinje – isprsi se jedan od kuvara.

Đeneral oštro pogleda kuvara i zapita kapetana što to ovaj Rus govori, a kapetan reče da o tome ne zna ništa. Kuvar ponovi iste riječi i nastavi:

– Našoj kuhinji pripada 200 ljudi, pa zato u kazan treba da stavimo 200 litara vode. Kaplar, međutim, naređuje da se stavi 250 pa i 270 litara. Kad se jelo skuva, ne dozvoljava da se odmah dijeli, već mora pola sata da ostane u kazanu. Tako se sav gustiš staloži na dno, a kako se pri dijeljenju hrane ne smije miješati, to onaj gustiš i konačno ostane u kazanu. Poslije jela jedna žena svakog dana dolazi i to odnosi sa ostalim pomijama i daje kaplarovim svinjama. Tamo u oboru kod nas ima četiri velike i dobro ugojene i dvije male svinje. On zatvara gole ljude da leže na ugalj i prijeti svakome da će ga ubiti ako se ikada i bilo kome požali na njega. Mi vas, gospodine đenerale, molimo da nas

vratite natrag u logor, jer ne možemo više da izdržimo kaplarov teror i postupke prema nama. Nama fabrika plaća po dvije krune nedjeljno, ali nam je kaplar zabranio da ne smijemo ništa kupovati kod seljaka, a ako već ne smijemo kupovati, zašto nam ih daju.

Đeneral se namrgodio, pokazuje oštar izraz lica, vidi se da mu je krajnje neprijatno i držanje i iskaz Rusa. Reče Rusima da idu i da će se sve to popraviti „Mi sa vama, ipak, bolje postupamo, nego Rusi sa našima, koji su po ruskim logorima“.

Rusi odoše, a đeneral uze od kapetana onu svoju presudu, pokaza je jednom oficiru, koji bijaše do njega i reče mu:

– Ko je mogao uopšte napisati ovako nešto? Ovo je zarobljenik, kome je onemogućeno svako slobodno kretanje. Od njega se i ne može očekivati da nas voli i da o nama lijepo misli, niti da nam dobro želi, pa ga zato i čuva straža da ne može nikakav zločin napraviti. Zatim reče kapetanu da mu se moj predmet povрати, da mene vrati u logor, da smijeni kaplara i uputi u njegovu jedinicu na front, a da se strogo povede računa o ishrani zarobljenika i ponašanju prema njima. Onda se okrenu meni: „Ti si rekao da ćeš ubiti našega cara, ali to nećeš moći da uradiš. Ja sam rekao kapetanu šta sa tobom da uradi.“

Poslije tih riječi đeneral je otišao, a mene su ponovo vratili u podrum. Stražar koji me je vodio u podrum bio je Rumun, a govorio je odlično srpski. Pitao sam ga za đenerala i on mi objasni da je to komandant svih logora za ratne zarobljenike u Austrougraskoj, da mu je sjedište u Požunu i da upravo vrši inspekciju i obilazak svih ratnih zarobljenika.

Ja sam razumio sve što je đeneral govorio, pa sam razumio i to da je rekao da mene vrati u logor, a mene, evo, ponovo sprovedoše u podrum. Zato sam odmah bio smislio, naročito ako kapetan bude sa mnom grubo postupio, da komandi u Požunu napišem pismo i kažem sve o njegovom poslovanju i podrumu.

Iskaz Rusa, koji se odnosio na oduzimanje hrane i gajenje svinja nije bio tačan, jer kaplar nije ništa oduzimao od hrane, niti

je imao svoje svinje. Rusi su to, naravno, znali, ali su namjerno htjeli da napakoste kaplaru, jer su ga mrzjeli. Uostalom, Rusi su bili sposobni da naprave spletku kaplaru ili bilo kome drugome. Istina je bila potpuno drugačija. Naime, jedna žena, koja je stanovala blizu fabrike, držala je svinje, pa je pomije uzimala iz naše kuhinje. Kaplar je za to znao i nije je sprečavao, niti se protivio da joj se pomije daju. Rusi su ovaj momenat iskoristili da bi napakostili kaplaru i da je bilo potrebno u potvrdu njihovih navoda da svinje pokažu, pokazali bi te koje je imala žena.

Istog dana uveče kad se zbio ovaj događaj, a pošto je već prošlo radno vrijeme, mene su otvorili iz podruma i odveli kod kapetana. On je bio sam, a otpusti i vojnika koji me je tu sproveo. Kad smo ostali sami, kapetan mi reče da je đeneral mene oslobodio zatočenja u tvrđavi i da je naredio da me pošalje u logor. Međutim, ako hoću da ostanem, on me neće poslati u logor. Reče da ovo čini zbog toga što sam se navodno pokazao tvrd čovjek, kako on reče „tvrd kao kost“, i nijesam ništa rđavo rekao za njega. Tada me je otpustio i rekao da ga čekam pored njegove kuće.

Pošao sam, ali sam mnogo razmišljao zašto je tražio da ga čekam ispred kuće. Pomišljao sam da mi je tamo možda spremljena neka zamka, pa sam u tome i vidio razlog što me je iz podruma pustio tek uveče, a ne danju, iako je, naravno, imao za to i prilika i razloga, s obzirom na đeneralovo naređenje. Pomišljao sam da je tamo postavio nekoga da me ubije i da se tako, konačno, riješi strahovanja od mog mogućeg špijanja. S druge strane, opet, mislim, zašto bi to učinio pred svojom kućom, kad ima prilike i mogućnosti da me smakne na bilo kojem drugom mjestu i u bilo koje drugo vrijeme. Pretresao sam ove razloge za i protiv odlaska pred kapetanovu kuću, razmišljao sam da li je pametno da bježim i od kapetana i uopšte iz logora, ali sam za cijelo vrijeme išao i jednostavno nijesam ni bio svjestan da sam upravo stigao pred njegovu kuću. Tada se

trgoh i upravo krenuh da bježim odatle, kad se kapetan prosto stvori pored mene, kao da je iz zemlje nikao, a da nijesam uopšte čuo njegov hod. Zbog toga sam se još više uplašio, ali ne rekoh ni riječi. U tom trenutku sam se bio pomirio sa time da umrem, ali sam počeo smišljati kako da, prije nego poginem, likvidiram kapetana. Kapetan pozvoni na kapiju i služavka otvori, pa me kapetan propusti da uđem. Ja nijesam imao kuraži da to odbijem, ali sam ušao sa velikom zebnjom. Ušli smo u sobu, u kojoj je bila samo njegova žena, gospođa Melanija, koju sam već ranije upoznao. Kao i ranije, i sada me lijepo primila i pokaza mi stolicu da sjednem. Pokušao sam da odbijem, govoreći da dolazim iz zatvora i da sam prljav. Na to ona reče:

– Ništa se za to ne sjekiraj, samo ti sjedi. Meni je mnogo bilo žao kad sam saznala da si zatvoren i bojala sam se da će ti se nešto desiti. Sad se radujem što te vidim ovdje. Ja sam govorila Mikši (tako se kapetan zove) da te pusti iz zatvora, ali on kaže da to ne može, jer su tvoju navodnu izjavu da ćeš ubiti cara, posvjedočila još dva službenika iz fabrike. Ja znam da ti to ne bi učinio, ali danas je ratno vrijeme, pa se za najmanju riječ ljudima i život oduzima. Tebe je komanda zarobljenika iz Požuna osudila na četiri godine zatočenja u podrumima tvrđave Trijent, a da si tamo ušao, tamo bi i život ostavio. Ko tamo uđe, tamo i ostane. Ti si imao mnogo sreće što je đeneral dolazio u inspekciju i što si se slučajno sa njim sreo. On nije znao za takvu presudu i ljutio se kad je vidio, pa je zato i tražio da se njemu vrati, kako bi je poništio. Ja sam čula da je on dobar čovjek, traži disciplinu, ali ne voli da teroriše ljude. On je uvidio da je kaplar vrlo drzak i da je materijalista, da se koristi nevoljama gladnih i golih zarobljenika. Zato ga je i smijenio i uputio na front, gdje neće biti u prilici da teroriše ljude, kao što je vas ovdje. On je ogovarao i moga Mikšu kad god je to mogao. Zato sam ja često upozoravala Mikšu da se čuva tog nadutog i neiskrenog kaplara. Danas su ljudi postali kao zvjerovi, čovjek čovjeka lovi i u

gvozdene obore kao svinju zatvara, a taj isti lovac kao pseto čuva stražu oko tih obora. Zemlja se natapa ljudskom krvlju, ali rodiće se novi Mesija, koji će spasiti čovječanstvo. Tada neće čovjek čovjeka loviti i lovci neće kao pseta stražu čuvati. Nastaće mir i dobra volja među ljudima. Rat će se završiti kad god to bilo, pa ćeš i ti poći svojoj kući i tvojima, gdje ćeš nastaviti da mirno i spokojno živiš.

– Ja bih volio kad bi ti prestala sa tvojom pričom i tvojim proročanstvima – reče kapetan.

– Ja ne proričem, nego govorim ono što mislim i osjećam i što svim srcem želim, a od ovog čovjeka se ne plašim da će me prokazati, kao što nije ni tebe.

Sad sam se još više uvjerio da je kapetan zaista strahovao da ga ne prokažem za njegovu radnju, zato je gospođa to i pomenula. Opet sam se uplašio, jer sam računao da će naći načina da se oslobodi i mene i svoga straha, kad već toliko strahuje od toga. Tim sam bio opterećen, pa sam sve više sebe uvjeravao da mi ovdje nema više stanka, nego čim odavde izađem da nekuda bježim. Tada uđe služavka i reče da je večera spremna. Ja sam pokušao da izbjegnem večeru, pravdajući se da sam prljav, ali gospođa nije htjela ni da čuje. Ponovo je govorila o ljudima, kako čovjeka ne čini prljavim ono što je na njemu, nego ono što je u njemu, kako sva ljudska prljavština izlazi iz čovjekove utrobe a ne sa odijela. Poslije večere je gospođa saopštila da ću tu spavati, iako sam je molio i preklinjao kapetana da me pusti da spavam u fabrici. Kapetan nije ništa govorio. Namjestili su mi u jednu malu sobicu na terasi prema avliji, za koju mislim da je ranije služila kao ostava. Cijelu noć nijesam oka sklopio, promišljao sam što ću i kako ću. Želio sam da pobjegnem, jer sam se bojao za život, ali jednostavno nijesam znao kuda ću. Zato se riješim da ostanem i da zatražim savjet od direktora fabrike i od doktora Zelenka u bolnici.

Ujutro sam ustao znatno prije kapetana, ali sam ga čekao sa doručkom, iako je gospođa insistirala da odmah doručkujem. Pričala mi je o dobrim ljudima, ali mnogo više o zlim, koji proganjaju ne samo pojedince, već i čitave narode. Rekla mi je kako njih, Jevreje, svuda proganjaju i ne daju da slobodno žive. Tada je ponovo počela sa proročanstvima, kako će Bog zapečatiti i olovom zaliti usta svima onima, koji rade i govore protiv Jevreja. Sve njene priče i proročanstva na mene nijesu imali nikakvog uticaja, jer sam u njoj vidio jednog velikog vjerskog fanatika, iako zaista dobru i vrlo osjećajnu ženu. Kapetan je stigao u vrijeme dok je ona govorila i čuo je najveći dio njene priče, ali je za cijelo vrijeme ostao potpuno nijem. Tek kad je bio spreman rekao mi je da idem u kancelariju kod njega i da ga tamo sačekam, ali da kažem da sam spavao u fabrici.

Kad sam ovo rekao u kancelariji, kapetan je vrlo dobro odglumio ljutnju. Naredio je jednom vojniku da me odmah odvede u fabriku, a sam je otišao fijakerom. U fabriku me je vojnik poveo pred direktorovu kancelariju i predao me drugom vojniku, koji je bio na dužnosti u fabrici. Malo kasnije je iz kancelarije izašao kapetan i naredio vojniku da me vodi na moje staro mjesto. Putem mi je vojnik ispričao da je kaplar smijenjen i da je na njegovo mjesto došao neki drugi narednik, takođe Mađar. Kad sam ušao u baraku, svi su me radosno primili i sa svima sam se redom izljubio, čak i sa onima koji su došli sa noćne šihthe, a koji bi sada normalno spavali.

Ujutro je Lojanica otišao i obavijestio direktora o mome dolasku, a on je rekao Lojanici da me povede kod poslovođe Zaborskog, da mi on odredi mjesto. Zaborski me odredio kod jednog mlina, gdje se melje kuvano drvo. Tu je radio i jedan ruski Jevrej, po profesiji apotekar, iz Kijeva. U toku dana naišao je direktor i osmjehom mi pokazao radost što su me pustili. Kazao sam mu da sam bio kod kapetana, gdje me je kapetanova gospođa veoma lijepo primila i ugostila. Ovo sam rekao da bih

od njega nešto doznao o razlozima zašto su me onako lijepo primili, ali on mi je samo rekao da su to fini ljudi i da je lijepo što su mi to prijatelji. Ipak sam i dalje htio da odgonetnem moju dilemu, pa rekoh da ne znam da li je to prijateljstvo, ali da se meni kapetanova gospođa učinila vrlo pametna i razborita žena. I ponovo ništa, jer je direktor samo rekao kako se slaže sa mnom i da je čuo kako se ona bavi nekom jevrejskom filozofijom u korist revolucije u Rusiji.

Kroz tri dana Lojanicu su sa deset ljudi uputili na imanje grofa Bolestina i tako se rastadoh sa čovjekom koga sam mnogo volio i cijenio, a koji je to u svakom pogledu i zasluživao.

Kad sam se smijenio sa dnevne na noćnu smjenu, danju sam bio slobodan, pa sam zamolio narednika da me pusti u bolnicu kod mog prijatelja doktora Džamonje. Nije me pustio. Kad je, nešto kasnije, došao kapetan, iskoristio sam priliku da i njega zamolim i on mi dozvoli, ali ne reče ništa oko nabavke robe, kako je ranije uvijek govorio, niti pak reče pred narednikom da mogu poći i drugi put. Pošao sam, ali ne kod doktora Džamonje, nego kod doktora Zelenka i ispričao mu sve što se sa mnom dešavalo od kad sam zadnji put bio kod njega. Rekao mi je da sam se dobro izvukao i da se dobro čuvam da što ne rečem ili uradim, što bi me ponovo moglo dovesti u nepriliku, a naročito da se čuvam doktora Džamonje, jer je on veliki austrofil, pa ga se i ovdje u bolnici svi čuvaju. Rekao mi je da bi za mene najbolje bilo kad bih imao prilike da se premjestim na neko drugo mjesto. Tada sam opet osjetio veliki strah i, mislim, da sam tada odlučio da bježim, ali mu to tada nijesam rekao. Najvjerojatnije da mu nijesam ništa o bjekstvu rekao jer bi me pitao gdje ću, a ja zaista to nijesam znao.

Kad sam došao u fabriku u smjenu, razgovarao sam sa Rusom, mojim partnerom, i pitao ga da li on zna može li se pobjeći u Rusiju i da li mu je poznato ima li takvih slučajeva. Rekao mi je da ima takvih slučajeva, ali da Rusi više bježe prema

Austrougarskoj, nego prema Rusiji. On se i sam nosi mišlju da bježi za Rusiju, ali mu je potreban jedan pouzdan i odvažan drug. Kaže da je sad prilika da se bježi, jer je strogost popustila, a u šumama Karpata ima dosta austrijskih vojnika, koji su pobjegli iz vojske i stvorili tzv. „zeleni kadar“. Ja sam tada prvi put čuo za taj zeleni kadar. Ponudio sam mu se za druga da bježimo zajedno, ali samo nas dvojica, jer više od dvojice predstavlja čopor, koji se lako uoči. Rus je odmah prihvatio, dao mi je ruku i poljubio se sa mnom, govoreći da ćemo zajedno da podijelimo i dobro i zlo, a ako do toga dođe da zajedno i poginemo. Ali, ako uspijemo da dođemo u Rusiju kod njegove kuće, biće nam dobro, jer mu otac ima apoteku i žive dobro. Rus je mogao da se odmah spremi za bjekstvo, jer je imao 2-3 hiljade kruna, dobru odjeću i obuću, ali je sa mnom bilo sasvim drugačije: obuća i odjeća mi nijesu ništa valjali, a imao sam svega 150 kruna. Zato smo odložili put, dok se i ja pripremim, bar dok nabavim obuću. Kod jednog Rusa sam kupio nešto duvana, napravio cigarete i to prodao, te sam zaradio 100 kruna, ali do obuće nijesam mogao doći. Pomišljao sam da pođem kod kapetanove gospođe, da joj povjerim moju namjeru i od nje tražim nešto novca, ali sam odustao, jer sam se, ipak, plašio. Zato sam odlučio i pođem kod doktora Zelenka i njemu povjerim moju namjeru.

Taj divni čovjek me je odvrćao, smatrajući da to nije pametno, jer front nije moguće proći, a približiti se frontu, pa čekati da Rusi potisnu Austrijance je neizvjesno i besmisleno, jer Rusi više odstupaju, nego što nastupaju. Ipak sam bio uporan, pa mi on poželi srećan put i srećan povratak u moju domovinu. Molio sam ga da mi nekako pribavi kompas, geografsku kartu i jedne cipele. Za kompas i geografsku kartu mi je rekao da mi ne trebaju, treba samo da idem stalno na istok i stići ću u Rusiju, a iz jednog sanduka odmah izvadi par novih vojničkih cokula i dadne mi ih. Tada smo se pozdravili.

Došao sam i rekao Rusu da sam nabavio cipele, ali da nemam dovoljno para. On je rekao da on ima dovoljno za nas obojicu, pa se odmah dogovorimo da već sutra u 8 uveče bježimo. Toga dana sam se sreo sa direktorom fabrike kad je ušao u kancelariju. Bio je sam, pa sam mu prišao i rekao da namjeravam da bježim za Rusiju.

– Mislio sam da si dovoljno pametan čovjek i da znaš da je tu ideju nemoguće ostvariti, reče on, gledajući me mrko.

– Gospodine, ja vama ovo povjeravam kao svome ocu i niko drugi za ovo i ne zna osim vas. Od ove namjere me niko i ne može odvratiti, opet, osim vas.

– Što se mene tiče, možeš da pođeš kad god hoćeš, ja neću praviti pitanje, ali mi je jako žao tebe, jer ćeš ludo glavu izgubiti. A kad sam mu rekao, na njegovo pitanje, da će i Rus sa mnom da bježi, on nastavi

– Rus se približava svojoj domovini, a ti se od tvoje još više udaljavaš. Ali kad si već odlučio da ideš idi, neka te sreća prati. Evo ti od mene ovih 300 kruna i to je sve što mogu da učinim za tebe. Ne sumnjam da ćete uhvatiti, pa nastoj da se ponovo ovdje vratiš.

U osam sati uveče smo pošli i pješačili do prve željezničke stanice poslije Žolne, prema Galiciji. Tu smo sačekali voz, a kad je naišao jedan teretni, krijući smo ušli u jedan vagon i putovali sve do zore. Izašli smo ujutro na jednu malu stanicu, gdje bijaše samo 2 ili 3 željezničara. Odatle smo pošli pješke i išli nekom šumom cijeli dan do predveče. Tada smo naišli na dvije ženske, koje su vukle sijeno na kolima. Rus im je prišao i razgovarao sa njima, a nije mu bilo teško, jer je govorio ruski, poljski, češki, slovački, njemački i, naravno, jevrejski. One su govorile poljski. Na njegovo pitanje objasnile su mu kako da stignemo u selo i koja je kuća jevrejska. Po tom opisu, lako smo našli i selo i kuću.

Rus je ušao u kuću, a ja sam ostao da ga čekam napolje. Pošto je malo zatražao, izašao je i pozvao i mene. Kad sam ušao,

zapahnuo me neki teški, zagušljivi vonj, koji sam neko vrijeme vrlo teško podnosio. U kući bješe jedan stari čovjek, sedamdesetih godina, velike sijede brade i sijede razbarušene kose, zatim jedna stara i jedna mlada žena, kao i dvoje djece od oko 10 do 12 godina. Brzo sam saznao da je mlada žena njihova snaha, čiji je muž u vojsci, a djeca su im unučad. Svi su govorili poljski, ali su sa Rusom govorili jevrejski.

Rus je mene predstavio da sam Jevrej kao i oni, ali da su moje stare prije mnogo godina proganli Španjolci na Balkan, pa da sam u toku vremena izgubio svoj jezik, i zato i ne govorim jevrejski. Stari me dugo gledao, mjerio od glave do pete, kao da je htio da na meni nađe neki znak po kome bi bio siguran da sam Jevrej. Najzad me je upitao koliko još porodica Jevreja ima u mom mjestu, pa, kad sam rekao da su samo dvije takve porodice, on nastavi: „To su naša izgubljena braća, a kad pomislim koliko još po svijetu ima tako izgubljene braće, srce mi se cijepa od žalosti.“ Žene su me gledale sažaljivo, a stara je u dva maha prišla i pomilovala me rukom po glavi i ramenima. Za večeru su spremili kisjelog kupusa i neke lepinje, ali ja to nijesam mogao jesti, osobito lepinje, koje su imale težak vonj, kao što se osjećao u cijeloj kući. Rus se dobro najeo, a meni su skuvali dva jaja i to sam pojeo. Primijetio sam da se staraju da mene bolje ugoste, nego moga saputnika Rusa.

Odveli su nas u sobu za spavanje i obadvojicu smjestili u jedan krevet, zastrt perjem. I pokrivač je, takođe, bio od perja, ali je sve to bilo prljavo i umašćeno. Rus je odmah zaspao kao zaklan, a ja nijesam mogao oka sklopiti. Gušio me onaj teški zadah, još više kad pokušam da zaspem. Zato sam sjedio na krevetu. Jednom se Rus probudi i pita me što ne spavam, a ja mu kažem da sam zabrinut za naše dalje putovanje. Rus reče da ne treba da mislim, jer smo našli čovjeka koji poznaje sve puteve do granice Rusije i on će nas lako tamo prebaciti. Nakon toga Rus je ponovo zaspao, a ja sam i dalje ostao sjedeći na krevetu.

Kad smo ustali sutra ujutro, starac je već bio spreman da ide napolje da traži načina za naše dalje putovanje. Rekao je da nas dvojica ostanemo u kući sve dok se on vrati. Vratio se tek kasno poslije podne i rekao da idemo odmah. Pošli smo sa njim i išli taj ostatak dana do noći, a tada smo došli na jednu željezničku stanicu, na kojoj ne bijaše ni jednog putnika, niti putničkih vagona. Ja sam sa naše lijeve strane primijetio neku varošicu ili selo, na oko kilometar udaljeno, ali ne znam koje je to mjesto bilo.

Starac nas je poveo iza vagona i doveo do jednog kod kojeg bješe jedan željezničar. On je nas i čekao, pa nam je odmah otvorio vagon i pustio da uđemo unutra. Vagon je bio pun vreća soli. Kako nam je rekao željezničar, u jednom ćošku vagona razmakli smo vreće i tako sebi ogradili prostor u kome ćemo putovati i tu se smjestili. Željezničar je preko vreća iznad naših glava stavio dvije drve, pa preko njih vreće soli, tako da smo mi dvojica ostali na dno vagona, sa svih strana pokriveni vrećama soli. U toku noći je naišao voz, prikačio i naš vagon, pa smo otputovali. U putu mi je Rus rekao da ćemo tako putovati do Jaroslava, a to je mjesto na samoj granici Rusije i Poljske, a tu će se istovariti so. Starac je željezničaru platio 1500 kruna da nas odveze, ali mu ih je Rus dao.

Voz je išao i zadržavao se negdje kraće, negdje duže, dok nije došao na jednu stanicu, za koju pretpostavljam da je bila veća, jer sam čuo mnogo glasova. Tu je i kontrola prošla i vagon je ponovo zatvoren. Na toj smo stanici ostali vrlo dugo, mislim dan i noć, a dalje smo produžili ujutro. Ovako smo pretpostavljali, jer nijesmo mogli znati kad je dan, a kad noć, o tome smo bili izgubili svaku predstavu i orijentaciju, jer smo stalno bili u mraku. Glad nijesmo osjećali, ali smo mnogo muke pretrpjeli od žeđi, a u onoj tjeskobi noge su bile došle da opanu. Nikuda se nijesmo mogli pomaći. Ponovo smo se zaustavili na nekoj stanici i tu smo ostali skoro cijeli dan. I to mora da je bio neki veći grad, jer je napolju bila vreva od naroda, sudeći po

glasovima. Da se tu ikako moglo izaći, to sam htio učiniti, jer više nijesam mogao žeđ da podnosim. Najzad je voz i odatle pošao i, kao i ranije, zaustavljao se uz manja ili veća zadržavanja. Međutim, ne znam koliko smo putovali, jer sam već bio ošamućen od žeđi i grčeva u nogama.

Na jednoj stanici se voz zaustavio i dugo manevrisao, dok se konačno nije zaustavio. Nijesmo znali gdje smo, dok smo čuli našeg željezničara kako viče: Jaroslav. Ali nikako da otvori vagon. Tek poslije dva ili tri sata čekanja, željezničar otvori vagon, ukloni vreće iznad naših glava i reče da smo stigli u Jaroslav i da izađemo napolje. Izašli smo, ali smo se teškom mukom održavali na nogama. Kod vagona je bio jedan krupan čovjek, sa velikom, prosijedom razbarušenom bradom, ogrnut crnom pelerinom, sličnog kroja popovskoj odaždi – željezničar mu pokaza na nas i on reče da pođemo za njim. Pošli smo po mraku i išli možda jedan sat, ali je to za nas dvojicu bilo strašno naporno, jer su nam i dalje noge bile skoro ukočene. Stigli smo do jedne kuće, u koju nas je stari uveo.

U kući je bilo lijepo i čisto i nije bilo onog zadaha, kao kod onog prvog Jevreja. Odmah je iz druge sobe izašla jedna starija žena, pa je sa starim nešto razgovarala, što nas dvojica nijesmo mogli čuti, a onda su se oboje obratili Rusu i dugo sa njim pričali. Za to vrijeme su često sažaljivo pogledivali na mene, pa sam shvatio da je i njima Rus rekao kako sam ja izgubljeni brat, da sam izgubio i jezik i običaje. Meni su se obratili na poljskom, ali pošto ja ni to nijesam znao, Rus mi je prevodio. I ova žena mi se primakla i rukama me pomilovala po glavi, obrazima i ramenima i pitala me koga imam kod kuće. Rekao sam da nemam nikoga, jer sam imao samo majku, za koju sam saznao da je umrla, pošto su me zatvorili. Ona me ponovo pomilovala po glavi i obrazima, i dugo me gladeći rekla mi je:

– Nemoj da se plašiš i da kloneš duhom. Sad si došao među svoju braću. Ti si mlad, radićeš, a tvoja braća će da te upute i da

ti pomognu, pa će ti biti dobro. Sad je teško dok traje ovaj rat, ali će se i on završiti. Sada ni nama ovdje nije dobro, svi Goji nas stalno proganjaju, ali mi se ne damo. Svoju vjeru i običaje mi čuvamo i nećemo se odreći Mojsija i njegovog mesije, koji će doći. Tada će mnogi Goji uginuti, koji nas sada proganjaju.

Ja tada nijesam znao šta je to Goja i ko su Goji, ali mi je Rus poslije objasnio da su to hrišćani i svi ljudi, koji nijesu Jevreji – oni su jeretici.

Već je bilo davno prošlo pola noći kad je stari rekao ženi da nas odvede na spavanje. Bilo je čisto i lijepo i oba smo odmah zaspali kao klade. Ujutro, kad je već bio dan uveliko, stara je ušla i rekla da još možemo da poležimo, a da je stari rano ustao i otišao da vidi kako ćemo dalje putovati. Ustali smo i stara nam je dala po šolju mlijeka i po komad neke pite za doručak. U podne nam je dala neku kašu zaprženu sa neakvim užeženim uljem. Stari je došao poslije podne oko 2–3 sata i reče da moramo tu ostati do noći i da mu damo 2.500 kruna, koliko mora da plati za naš dalji prevoz. Mi smo povadili sve što smo imali i skupili tačno 2.000 kruna, ali stari reče da je to nedovoljno, jer se sa čovjekom pogodio za 2.500 kruna i boji se da sada on neće htjeti za manje. Ja sam ponudio moje cokule da skinem u zamjenu za neke stare. Stara me sažaljivo pogleda i reče mužu da ne dozvoli da dalje pođem bos, što ovaj prihvati i reče da će on to nekako urediti.

Kad je već bila noć pošli smo na stanicu. Stari nas je ostavio u jednoj avliji i tu smo ostali sat ili dva. Tada je došao za nas i pošli smo pored nekih vagona, sve do jednog vagona, na kome je bila uzdignuta kabina za kočničara i valjda za osmatrača. Ušli smo i tu se zgrčili, jer je bilo vrlo tijesno. Ubrzo se čula sirena i voz je krenuo, a željezničar je uskočio povrh nas. Tako smo prošli, čini mi se, dvije ili tri stanice, a onda je voz stao. Željezničar je izašao i poslije malo vremena se vratio i donio nam dvije vozne karte do u mjesto Vladimir Volinski i kazao da

izađemo i slobodno sjednemo u vagon, jer je to već Rusija i sada više nema kontrole. Sišli smo iz kabine i ušli u isti vagon. U njemu nije bilo nikoga, sem nas dvojice. Voz je išao i zaustavljao se, ali nikakva kontrola nije ulazila. Ja sam odmah zaspao, jer sam bio vrlo umoran i slabo sam se osjećao, pa sam spavao cijelu noć. Nijesam ni konduktera čuo kad je dolazio da pregleda vozne karte, jer je Rus pokazao i moju i njegovu, pa me nijesu ni budili. Kad je svanulo gledao sam kroz prozor, ili bolje da rečem, prozorčić, i učinilo mi se da je sve ravno polje sa malim brežuljcima, a nigdje nijesam vidio visokog brda ili kamena. Na jednoj stanici smo dugo čekali da prođe neki putnički voz. U Vladimir smo stigli nešto prije mraka.

Na stanici bješe velika gužva, muva se mnogo naroda, a meni se to učini kao velika sirotinja. Ne vidjeh nikoga lijepo obučenog, već svi pohabani i prljavi. Naročito mi se učiniše žene prljave, možda zato što je njih bilo znatno više. Rus se gura kroz onaj narod, sa mnogima razgovara, a ja se držim njega, kao slijepi za vođu. Muvali smo se tako po stanici oko jedan sat, a onda smo pošli u grad, nekom širokom, ali prljavom ulicom, punom prašine. Vidi se lijepih kuća, sa lijepim i velikim dvorištima i baštama. Putem se Rus gotovo sa svakim zaustavlja i priča, sve dok nijesmo naišli na neku ženu, koja se, nakon razgovora sa Rusom, vrati sa nama. Dovala nas je do neke omanje kućice i tada mi Rus reče da ćemo ostati u toj kući kod ove gospođe. Rus je sa njom govorio ruski.

U ovoj smo kući ostali pet dana. Žena je bila Jevrejka, a nije imala nikoga. Držala je kokoške, nekolike guske i pitome zečeve. Hranila nas je lijepo. Jednom je zaklala kokošku, a jednom zeca. Čaja, ali bez šećera, bilo je u izobilju. Rus je svakodnevno i prije i poslije podne izlazio da se pobrine za naš dalji prevoz. I žena je izlazila, a ja sam ostajao sam. I njoj je Rus bio rekao da sam ja izgubljeni brat, ali ona ovome nije pridavala nikakav značaj. Petog dana Rus reče da se moramo preseliti, jer

je ova žena siromašna. Istog dana poslije podne, napili smo se čaja, oprostili se od gospođe i prešli nedaleko u jednu lijepu kuću na trećem spratu. Tamo su bili dvoje starih ljudi – muž i žena. Imali su dva sina, ali su oba bili u vojsci i za njih ništa nijesu znali.

U kući je bilo čisto i lijepo, namještaj je bio starinski, ali mnogo lijep i udoban. I ovdje me je Rus predstavio kao izgubljenog brata, koji ne zna ni ruski ni jevrejski. Oni su me mnogo žalili i bili mnogo ljubazni prema meni. Htjeli su da bar ruski naučim. I u ovoj kući su nas dobro držali, ali nijesu imali ulja, pa su upotrebljavali neko ulje, koje ja nijesam mogao. I hleb im je bio slab. Zato su meni najviše davali jaja i mlijeko, a i čaja sam mnogo pio.

Rus je i ovdje svakodnevno izlazio, a ja sam ostajao kući. Drugog ili trećeg dana ču se neka strašna galama sa ulice. Stari i stara se prepadoše i brzo zaključaše vrata, sjeli su i prosto drhtali od straha. Jedva sam razumio da se protiv Jevreja digla neka hajka, pa se oni bojahu da će i kod njih doći. Pošao sam kod prozora i na ulici vidio strašan prizor: velika masa ljudi i žena na ulici se tuku, prosto se ne zna ko koga bije. Žene uprtile u čaršave i ponjave neke stvari, nose ih i bježe, drugi ih stižu, otumaju im one stvari i biju ih. Leleku, kuknjavi i užasnoj dernjavi nema kraja. U jednom momentu nastupila je austrijska vojska i ušle među onaj razjareni narod, pa počela da ga rastjeruje, udarajući kundacima koga god stigne. Mnogi padaju, drugi preko njih gaze i bježe. Vidio sam jednu ženu, koja bješe uprtila poveći tovar, kad je pala, a preko nje bježe i ljudi i žene. Vojska je ubrzo razbila učesnike tuče i sve se razbježalo, ulica je ostala prazna, sem nekoliko njih koji su bili povrijeđeni kundacima ili pregaženi. I ona žena je ostala, ležeći na ulici.

Ubrzo je došao Rus i priča da u gradu postoji jedna grupa ljudi, koja proganja Jevreje. Jutros su napali na neke Jevreje, koji su prodavali namirnice, pa se taj njihov napad proširio i na

ostale. I u kuće su im upadali, tukli, pljačkali i izgonili, ali ne zna kuda su ih tjerali. Jevreji su se dobro branili, ali ih je manjina, pa se nijesu mogli oduprijeti većini. Sad žandarmi hvataju i Ruse i Jevreje i koga god uhvate vode u logore. Nikoga sad po ulicama nema. Osim vojske i žandarmerije. Rus je sada ostao kući i nije mrdao napolje, ali je cijelo vrijeme bio pored prozora i kroz zavjesu gledao na ulicu. Stari i stara se još nijesu bili smirili od straha. Za ručak nijesu ništa spremali, tek poslije podne su skuvali čaj. Ja nijesam osjećao neki naročiti strah, prosto sam bio kao u nekoj zabuni. Sad sam se već kajao što sam uopšte i pošao na ovaj put. Drugog dana se već vidjelo kako se narod kreće ulicama, pa je i Rus odmah izašao. Prošlo je podne, a Rusa nema, nastupila je i noć a njega nema. Ja sam se mnogo zabrinuo zbog njega, a straci su govorili da je ili ubijen ili odveden u logor. Bilo mi ga je mnogo žao, a sam nijesam znao što ću da radim; osjećao sam da se nalazim u vrlo teškoj situaciji, iz koje se ne nadam izvući. Cijelu noć nijesam oka sklopio, mislio sam što ću da radim, pa riješim da sjutra pođem i da se prijavim austrijskim vlastima. Ujutro, prije nego sam ustao, dođe Rus i reče kako je bio kod prijatelja, koji ga je zadržao. Bože, kako sam mu se obradovao! I starci su se iskreno obradovali što je živ. Reče mi da je našao prijatelja, koji će kroz dva ili tri dana da nam obezbijedi dalje putovanje. Rus je bio veseo, jer je potpuno vjerovao u sigurnost uspjeha. Reče da je u gradu sve mirno.

Dva dana kasnije, kad se vratio iz grada, Rus mi reče ćemo morati još neko vrijeme da ostanemo tu, a neizvjesno koliko, jer ovdje dolazi velika germanska vojska i upućuje se na ruski front. Taj me glas pogodio kao strijela u srce. Sad mi je bilo jasno da su i direktor Tomaš i doktor Zelenko bili u pravu kad su kazali da je moja namjera čista ludost. Dolazak germanske vojske na ruski front označavao je neku veću ofanzivu, za koju je, bar za mene, bilo krajnje neizvjesno i koliko će trajati i kako

će se završiti. Ovo je još pojačano i time što mi je Rus rekao da je saznao da se ruska vojska raspada i da u vojsci izbija revolucija. Postalo mi je jasno da se front ne može proći i da za mene ovdje više nema ostanka. Da izađem na ulicu iz jevrejske kuće, a kod Jevreja biti toliko dana, svakoga će uvjeriti da sam Jevrej i niko mi neće vjerovati da to nijesam, pa me niko neće primiti, nego će me još i proganjati, pa možda i ubiti. Mislio sam vrijedi li se prijaviti austrijskim vlastima, i da sam znao da će me vratiti u logor to bih i uradio, ali sam se bojao da će me zatvoriti u neko utvrđenje, odakle se živ neću izvući. Mnogo sam bio opterećen razmišljanjem šta da radim. Mislim da se nikada za život nijesam toliko uplašio kao tada.

Najzad sam predložio Rusu da se vratimo odakle smo došli, ali je on to kategorički odbio. Zamolio sam ga da mene odvede na stanicu, da pokušam da uđem u neki voz, makar me tu i uhvatili. Pristao je i odmah sam se oprostio sa starim i starom, pa sam sa Rusom otišao. No, voz za Jaroslav je išao tek sutra u 10, pa sam se morao ponovo vratiti kod starih. Stari me tada odvrćao od namjere da se vratim, a rekao mi je da će mi on kod nekog svog prijatelja naći posao. Nijesam pristao. Vidio sam da je i Rusu i starom iskreno žao što odlazim, a žao im je bilo i to što su znali da nemam ni jedne krune. Rus je zato pošao i negdje isprosis 100 kruna i to mi je dao, a stari mi je dao tri rublje.

Sjutra sam se ponovo oprostio sa starim i sa Rusom otišao na stanicu, ali se u voz nije moglo ući bez karte, koja je do Jaroslava koštala 425 kruna. Nijesam ih imao, pa sam pokušao da prodam cokule u zamjenu za neke stare. To je Rusu pošlo za rukom i prodao sam cokule za 320 kruna i pored njih dobio jedne stare vrlo slabe cipele. Kad sam platio kartu do Jaroslava, ostalo mi je još svega 20 kruna.

U furgonu u koji sam ušao bile su tri žene i dva stara čovjeka, svi Jevreji. Rus me njima preporučio, poljubio se sa mnom i tako smo se rastali. Na nekoj stanici tokom puta, morali smo da

pređemo u drugi voz, pa smo i tamo, u jednom vagonu treće klase, bili skupa. Međutim, brzo nakon presijedanja, naišla je kontrola da pregleda karte i legitimiše. Kartu sam imao, ali legitimaciju, naravno, nijesam, pa su me odmah odveli u jedan drugi vagon, kod nekih vojnika, i tu sam ostao pod stražom. U Jaroslav su me odveli u neku komandu, tu su me islijedili i zatvorili. Već sutra su me dva stražara odvela na stanicu i ubacili u jedan furgon, u koji su već bila dva zarobljena Italijana.

Stigli smo u Tarnov. I mene i Italijane su zatvorili, svakog posebno, u neke male betonske ćelije. U ćeliji je bilo mračno i danju i noću, jedini otvor koji je postojao bila je jedna rupa na vratima, toliko mala, da se kroz nju nije ni ruka mogla provući. U ćeliji je bila samo jedna kanta za vršenje nužde, i ništa više do golog betona. U toj sam ćeliji ostao devet dana i za sve to vrijeme nijesu me ni jednom pustili napolje. Bilo je vrlo hladno, hrana je bila jako loša, stražari drski. Kad su davali hrani, vojnik je svako jutro donosio po jedno parče hleba i šolju neke kafe, u podne šolju neke čorbe, a uveče samo čašu hladne vode. Tu sam imao skapati od gladi.

Deveti dan su me izveli u avliju i tu vidim i ona dva Italijana, koji su dovedeni sa mnom iz Jaroslava. Čekali smo do podne, kada su nam dali po parče hleba i šolju čorbe, pa su nas dva vojnika sprovela na željezničku stanicu. Stigli smo u Krakov, i tamo su nas predali u jedno utvrđenje, koje je predstavljalo jednu ogromnu kasarnu, sa mnogo vojnika, i prihvatni logor sa velikim brojem zarobljenika. Naročito mnogo je bilo Italijana i Rusa, 400 Srbijanaca, nekoliko Francuza i 7–8 Engleza. Čim smo ušli, mene su odveli u jednu zgradu, koja je i ranije služila kao zatvor. U mome odjeljenju je bilo 15 ili 16 Rusa, isto tako zatvorenih.

Avlija ispred ove hapsane bila je ograđena visokom mrežastom žicom i mi smo mogli po cio dan izlaziti u avliju i kroz žicu gledati kako se kreću ostali zarobljenici. U krugu je

bilo i nekoliko radionica, kao mehaničarska, krojačka, kovačka i druge, a u svima su radili zarobljenici. Ovdje je hrana bila kao i u drugim logorima, ali znatno bolja nego u Trnovu. U logoru, osim mene, nije bilo Crnogoraca.

Poslije oko dvadeset dana moga tamnovanja, došla su do žice ispred hapsane dva Srbijanaca i pitali stražara da li je tačno da je tu u hapsani jedan profesor Crnogorac. Stražar je povikao „Crnogorac“, a ja sam se odazvao i izašao u avliju. Srbijanac me upitao da li sam ja crnogorski profesor, a ja sam potvrdio. Ne znam odakle im je bila informacija da je tu neki crnogorski profesor zatvoren, a znao sam da nema drugog Crnogorca u zatvoru osim mene. Rekli su mi da njih, Srbijanaca, u logoru ima 400, da oni sada dobro prolaze, jer od Crvenog krsta iz Švajcarske dobijaju velike količine hrane, obuće i odjeće. Sjutra su došli ona ista dvojica i donijeli su mi jedan uski džak peksimita, dva kila slanine i dva pakla duvana, a napomenuli su mi da će kroz nekoliko dana vagon namirnica ponovo stići, pa će mi tada još donijeti. Ovaj poklon me mnogo obradovao, ne toliko zbog potrebe koju sam zaista imao za tim namirnicama, koliko zbog osjećaja, koji su Srbijanci pokazali prema meni.

Jednom je umro jedan Srbijanac, takođe zarobljenik, koji je u gradu bio dodijeljen na rad kod nekog privatnika, pa je komanda, na zahtjev Srbijanaca, odobrila da pogrebu bude prisutno njih 12. Onda su Srbijanci tražili da ja budem jedan od tih 12, pa je komanda i to odobrila. Na groblju bijahu tri mrtva: jedan katolik, jedan Rusin i ovaj naš Srbin, a došla su i tri popa – jedan katolički, jedan Rusin unijat iz Čarnovice i jedan pravoslavni negdje iz Bačke. I za druga dva mrtva su bila odobrena po 12 njihovih predstavnika. Naš pop, Vojvođanin, završio je sa obredom za, mislim, manje od deset minuta. Htjeli smo sa njim da porazgovaramo, ali on nije htio, bio je jako odbojan, mrzovoljno nas je odbio, prezirao nas je ne manje od ijednog Mađara. Žao mi je što nijesam uspio saznati ime, da ga

danas ovdje upišem, na sramotu svih njegovih potomaka. Rusin je, naprotiv, otišao sa nama, a ponašanje našega popa ne samo da je primijetio, nego je prosto bio preneražen njegovim držanjem. On je sa nama otišao u grad i u jednoj kafani nas častio sa litrom ruma.

Kad smo stigli u logor, našli smo jednu špansku princezu kod Srba, koja je išla po logorima da ispita kako se postupa sa zarobljenicima. Srbi su joj se žalili da se njima ne daju sve namirnice, koje im se upute iz Švajcarske od Crvenog krsta, nego se vagoni otvaraju bez njihovog prisustva i tada im se dobar dio uzme. Komandant logora je bio jedan potpukovnik, Poljak, koji se ljutio na Srbe, odbijajući njihove optužbe. Princeza je obećala da će se svaki vagon odsada otvarati u njihovom prisustvu, i da će im uvijek cjelokupna pošiljka biti stavljena na raspoloženje. Poslije toga je otišla. Ja sam taj čitav dan ostao kod Srba.

Toga dana sam vidio tri Rusa, koji su se bili oparili u jednoj fabrici gdje se kuvala trska. To je bio grozan prizor, ne toliko kako su onako opareni izgledali, koliko time kako se postupalo za tim jadnim ljudima. Ni u fabrici, ni tu, u logoru, ništa nije preduzeto da im se pomogne, čak ni da se pokriju, već su, onako unesrećeni, ležali u onoj prašini, sve dok su doveli jedna vojnička kola, u koja su ih ubacili, ne postavivši ni po staro ćebe ispod njih. I inače se u logoru najlošije postupalo sa Rusima. Englezi i Francuzi nijesu ni išli na rad, čak ni u svom dijelu logora, lijepo su se oblačili, a pakete su redovno dobijali i bili dosta lijepo uhranjeni. Italijani su radili samo u svom dijelu logora, a to nije bio veliki posao, pa su po cio dan igrali na kugle. Govorilo se da komandant, potpukovnik, voli Italijane i da dosta vremena provodi kod njih. Srbe su upućivali na rad kod privatnika u gradu, ako je neko od njih tražio radnu snagu. Međutim, Rusi su radili najteže i najprljavije poslove, čak su oni čistili kolozete zarobljenim Englezima, Francuzima i

Italijanima. Nikakve pomoći ni u hrani ni u odjeći nijesu ni od kuda dobijali. Njihov život u tom logoru je zaista bio očajan.

Mene su, poslije mjesec i po dana, pustili iz zatvora u krug logora, ali ne kod Srba, nego kod Rusa. Rusi su me lijepo primili, ali su mi odmah ukrali nešto koromana i slanine, koju su mi Srbi bili dali. Zbog toga, ja više nijesam od Srba ništa uzimao da nosim u baraku, jer sam znao da bi mi i to ukrali, nego sam svaki dan išao kod Srba i tamo jeo do mile volje iz njihovog kazana. Za cijelo vrijeme moga logorovanja u Krakovu, ja sam i za Srbe i za Ruse ostao profesor, a nikada nijesam rekao da to nijesam.

Jednog dana, a to je bilo 2. marta 1918. godine, tridesetak Rusa su, kao i obično, čistili ulice u logoru. Taj posao se svakodnevno završavao kod logorske kapije i to tu negdje oko podne. Kapija je bila velika, a kod nje je bila jedna velika kuća, u kojoj je stalno bilo oko 50 vojnika. Tu su bili smješteni i topovi i mitraljezi. Tu je bila i kuhinja za ove vojnike. Kako je bilo podne, vojnici su ušli u kuhinju na ručak – ne znam da li je ostao stražar na kapiji. Rusi su iskoristili taj momenat, kad su vojnici bili na ručku, pa najvećim trkom jurnu preko kapije i pobjegnu napolje. Dok se digla uzbuna i dok su se vojnici latili oružja, Rusi su odmakli. Najveći dio vojnika je odmah pošao u potrk za Rusima, a sa kapije je nastala pucnjava iz topova i mitraljeza. Nastala je velika gužva i sve je potrcalo prema kapiji. I ja sam to uradio i bio sam među prvima na kapiji. Vidim da na nas niko ne obraća pažnju, pa se primaknem samom izlazu. Ni dalje niko ne okreće glavu na nas u logoru. Prođem kroz kapiju, a da me niko ne opomenu, te odmah skrenuh na lijevu stranu, pored samog zida i na 50–60 metara od kapije spustim se u jedan veliki kanal. Kanal je bio pored samog zida, bio je betoniran i ispreplijetan bodljikavom žicom, na koju se sav izgrehah i okrvavih. Ostao sam zguguren u tom kanalu dok je dobar komad noći prošao. Čuo sam vojnike kako se vraćaju iz

potrage, ali ne znam da li su i koliko Rusa pohvatali. Paljba sa kapije je bila još ranije prestala, a ni iz polja se već nije čulo nikakvo pucanje. Preko puta kanala bila je sitna bagremova šuma, pa kad se sve smirilo, izašao sam iz kanala i pretrčao do one šume. Ali i ona je bila takođe ispreplijetana bodljikavom žicom, pa sam se vrlo teško kretao. U samu zoru, naišao sam ponovo na kanal, i on, takođe isprekrštan bodljikavom žicom, pa sam se sa velikom mukom uvukao u njega. Kad je dobro svanulo osvrnuo sam se da vidim koliko sam prošao, ali se nijesam udaljio od logora više od 150 metara. Morao sam cio dan ostati u tom kanalu i nastavio sam tek kad je nastupila noć. Opet sam išao bagremovom šumom i opet sam se otežano kretao zbog bodljikave žice, koja je i ovdje bila. Kad je svanulo, vidio sam da sam od tvrđave možda udaljen kojih 500 metara. Ostao sam tu ležeći u jednom grmičku šume. Pred noć sam nastavio pješaćenje i, mada je žica već osjetno bila ređa, kretao sam se s dosta muke. Opet sam došao do jednog kanala, punog vode i bodljikave žice, a kad sam i to prošao, našao sam se sa druge strane kanala, pred jednom visokom mrežom, koja je takođe bila sva izukršтана bodljikavom žicom. To nijesam nikako mogao savladati, pa sam jednostavno počeo da kopam rukama kanal ispod mreže, da bih prošao. Namučio sam se dok sam to uspio. Onako umoran ostao sam tu dosta dugo. Nastavio sam put ali je sada već bilo ravno polje bez prepreka. Još dok je dan bio vidio sam sa moje desne strane da se nalazi grad, pa sam se tamo uputio, jer više od gladi i umora nijesam mogao nastaviti. Nije mi bilo žao ni ako me uhvate, jer sam se već bio pokajao što sam i bježao iz logora, gdje mi je, sa onim što su mi Srbi davali, moglo biti baš dobro. Sav sam bio krvav i iscijepan. Došao sam na periferiju grada i pošao pred prvu kuću na koju sam naišao. Tu bješe jedno dijete od 7–8 godina, pa kad me vidje prepade se i pobježe u kuću. Odmah izađe jedna žena i pita ko sam i šta hoću. Kažem joj da umirem od gladi, ali ona reče da nema ništa

nego da nastavim i uđe u kuću. Ja stvarno više nijesam mogao nastaviti pa sjednem na stepenice te kuće. Ne bi nekoliko, a ono dijete htjede ponovo da izađe, pa kad me vidje, ponovo pobježe u kuću. Žena je ponovo izašla i tjera me, ali ja joj kažem da ne mogu, nego umirem od gladi. Onda je ona ušla u kuću i donijela mi jedan dobar komad ni hleba ni kačamaka, nego nešto umiješano sa krompirom, dala mi je i rekla da idem. Uzeo sam i otišao, a malo dalje sio i sve to pojeo. Predveče sam ponovo došao pred jednu kuću, pred kojom vijdeh jednu ženu, ali žena uđe u kuću, kao da me nije ni vidjela. Ja je zovem i pođoh za njom, pa je i u hodniku ponovo zвах nekoliko puta, ali se niko ne odaziva. U hodniku bješe na jednoj klupi nasložena neka roba u paket i jedan par čizama. Kako se niko nije odazivao, ja uzmem onu robu i čizme, pa izađem i pođem dalje, što sam brže mogao. Već je i mrak uveliko pao, a ja jednako bježim koliko god mogu. Cijelu noć sam išao, a da ne znam kuda idem, niti sam znao, osim čizama, što nosim. Nastavio sam da idem i kad je svanulo, ali sam sad skrenuo u pravcu zapada. Dan je bio lijep i topal, već je sunce bilo visoko odskočilo, kad sam došao na jedan potok i tu sam se zaustavio. Otvorio sam paket, kad unutra pantalone, kaput i neki prsluk. Odmah sam to obukao, a bijaše kao da je za mene krojeno. Sad više nijesam ličio na odrpanka, nego na pravog gospodina. To mi je bila prva i posljednja krađa za sve moje skitanje od kad sam bio zarobljen pa dok sam se vratio. No, i dalje sam se bojao da ne budem uhvaćen, pa sam samo malo odmorio na onom potoku i nastavio dalje. Išao sam jednom velikom šumom, ali kroz nju bjehu sve lijepi kolovozi. Ubrzo, više nijesam mogao normalno da idem od gladi i umora, no sam se jedva vukao, sve se nadajući da neću naići na neko selo ili usamljenu kuću. Vukao sam se tako, već skoro ošamućen od gladi i umora, dok je nastala noć, a da za cijelo vrijeme ne naiđoh ni na živu dušu. Dalje više nijesam mogao, pa sam legao u korijen jednog bora ili jele i tu zaspao. Budio sam se često, ali

se nijesam usuđivao ni da pokušam da ustanem i nastavim dalje, jer sam osjećao takvu nemoć, ali sada samo od umora, a glad više nijesam osjećao. Tada sam mislio da mi je došao kraj. Nije me bilo strah smrti, ali mi je bilo žao da niko o mojoj smrti neće znati, niti će mi se groba znati. Htio sam nekako da napišem svoje ime, ali kako nijesam imao ni sa čime ni na čemu, ja sam, kad je svanulo, na zemlji krupnim slovima napisao ime i prezime i da sam Crnogorac. Tada sam ponovo legao na isto mjesto i zaspaao. Kad sam se probudio osjećao sam se nešto bolje, pa riješim da pođem dalje, sve se nadajući nekoj nenadnoj sreći. Izbrisao sam ono što sam bio napisao i produžio. Strašno sam teško išao. Poslije otprilike jedno dva sata, sustigla su me jedna kola, u kojima bijahu dvije ženske. Na moju molbu, primile su me u kola, pa me pitaju odakle idem i kuda ću. Kažem se da sam zarobljenik iz Srbije, pa idem u Slovačku, jer tamo ima naših, ali rekoh im da ću prije umrijeti od gladi, nego što tamo stignem. Dadoše mi jedan dobar komad hleba i slanine, pa sam to odmah u kolima pojeo. One su se često kretale na mene i gledale kako halapljivo jedem i čudile se da sam toliko mogao da pojedem. Ponudile su mi i još, ali sam odbio, jer sam bio sitan.

Putovali smo cio dan i do jedan sat po ponoći. Tada smo došli do jedne male kuće, pa ih ja zamolih da kod njih prenoćim, jer bješe noć mračna da se prsta pred okom nije vidjelo. Uvele su me u kuću, a tamo bješe jedan stariji čovjek i dvoje djece od oko 14–15 godina. Stari je mnogo sa mnom razgovarao, hvalio je Srbe, a naročito srpske žene. Kaže kako su mu pričali njihovi ljudi, koji su ratovali u Srbiji da su srpske žene mnogo dobre, moralne i hrabre. Večerao sam sa njima pasulja, pa su me onda odveli u štalu kod konja da prespavam u sijenu. Bilo mi je toplo i lijepo. Rano ujutro stari i oba dječaka su upregli konje u kola i počeli tovariti đubre da nose na njivu. Od mene nijesu tražili da radim, ali ja sam priskočim da im pomognem i cio sam dan

radio. Uveče sam opet ostao u štali na spavanje, a ujutro je stari otišao sa dječacima da ore. Mene je ostavio da očistim štalu i da usložim neka drva. Ovo sam brzo završio, pa sam, iako mi nije bio rekao da bilo što drugo radim, pozavršavao još neke poslove po dvorištu. Sjutradan sam pokrio tiglama jednu šupu, dok je stari sa dječacima bio u polju. Stari je bio vrlo zadovoljan mojim radom, pa mi je predložio da ostanem tu kod njih da radim, a on će me oženiti. Ja sam mu rekao da ću ostati toliko koliko je njima potrebno da im pomognem, a bilo mi je milo da se malo zadržim, kako bih se što bolje okrijepio. Ostao sam pet dana i za to vrijeme se potpuno oporavio i okrijepio, pa sam već osjećao da mogu nastaviti moje putovanje. Bilo mi je muka kako da kažem starome da ću da idem, kad su me već toliko lijepo primili, a i bilo je još poslova da se uradi. Najteže mi je bilo što sam znao da će me zadržavati kad mu rečem da ću da idem, a bio sam svjestan da su mi oni život spasili. Poslije petog dana, poslije pola noći, izašao sam iz štale i pošao uz brdo, jer sam prethodnih dana osmatrao kuda bih išao, a i starac mi je bio pokazao na koju je stranu Slovačka. Nijesam dugo išao, a pokajao sam se što sam tako nepošteno pošao od ovih dobrih ljudi, a da im bar ne zahvalim na njihovom dobročinstvu. Vjerujem da sam ljudski postupio i pozdravio se sa njima da bi mi još nešto hrane spremili za put. Pomišljao sam da se vratim i da im kažem makar hvala i zbogom, ali prosto već nijesam imao obraza, no mi se činilo da bih od stida umro.

Nedaleko iznad sela bila je gusta šuma, a kroz nju kolovozi. Ja nijesam išao kolovozima, nego prijeko pravo uz brdo, jer sam znao da to brdo moram proći, a kolovozom sam se bojao da ne izgubim pravac pa da ne skrenem na drugu stranu. Tako sam išao cijeli dan do neko doba noći. Već sam bio zašao duboko u šumu i planinu, kad sam čuo neki topot, kao da je konjski, pa sam se prestrašio da su to možda divlje zvijeri, koje će me rastrgnuti. Zato sam se popeo na jedno veliko drvo i tu sam

ostao dok je svanulo. I po noći sam nekoliko puta čuo onaj topot, ali ništa nijesam vidio. Kad je svanulo nastavio sam da se penjem uz brdo i prije noći sam se popeo na vrh te planine. Pri vrhu više nije bilo šume, nego neka sitnogorica i bilo je hladno. Zato sam nastavio da idem, sada niz brdo, i na jednom proplanku ispred mene projuriše dvije srne. Nastavio sam da idem sve dok ponovo nijesam ušao u gustu bukovu šumu. Popeo sam se na jednu bukvu, ali od umora i gladi na njoj sam zaspao. Kad sam se probudio bio je već dan. I ruke i noge su mi se bile ukočile od položaja, koji sam imao pri spavanju, pa sam se jedva skinuo sa one bukve. Boljele su me i ruke i noge dok sam se jedva kretao onom nizbrdicom. Već kasnije, poslije 2–3 sata hoda, mišići su mi se opustili, pa sam već lakše išao. Odjednom sam iz šume izašao na jednu prostranu livadu, a na njoj buljuk ovaca. Livada je jednostavno bila iskrčena u šumi. Čim sam izašao na livadu, ustreme se na mene četiri velika psa, ali sam uspio da se odmah popnem na drvo i spasim se od njih. Psi ispod mene bjesomučno laju, propinju se, ali me ne mogu dohvatiti. Tada sam počeo da vičem i dozivam, čujem da neko doziva pse, ali oni neće da se ni za metar odmaknu, dok se, napokon, pojaviše dva mladića. Ućutkaše pse, a mene pozvaše da siđem.

Pošao sam sa njima do njihove kolibe. Tamo bjehu još dva mladića i jedan starac, a pred kolibom goraše vatra. Sio sam kod vatre i molio da mi daju nešto da jedem. Dali su mi jednu šolju surutke, koju sam popio i odmah pored vatre zaspao. Nije dugo prošlo, možda ni jedan sat, kad su me probudili užasni bolovi u stomaku. Previjao sam se od silnih bolova, a oni mladići su se rugali sa mnom, smijući se na sav glas. Odjednom me jedan od njih dogradi za noge i počeo da me vuče po onoj padini, kao po ledu, dok me svukao dolje za jedno stotinak metara, pa me tu i ostavio. Već se približavao mrak, a plašio sam se i onih pasa, pa ne znajući šta da radim, nekako sam dobauljao ponovo kod njih. Mladići su se ponovo počeli rugati sa mnom i smijati mi se, sve

dok onaj starac viknu na njih i otjera ih. Onda priđe meni i upita me šta mi je. Rekoh da sam popio surutku, a već treći dan ništa nijesam jeo, pa me stomak užasno boli. Starac uđe u kolibu, pa mi donese otprilike jedno kilo sira i tri velika parčeta krtole. To sam sve pojeo i bol u stomaku mi se stišao. Ponovo sam zaspao. Kad sam se probudio već je bilo potpuno mrklo. Starac sa mladićima večeraše. Kako me vidješe oni mladići se opet počnu zafkavati sa mnom, ali im starac ne dade, no mi donese šerpu mlijeka i kačamaka, parče sira i jednu pečenu krtolu. Kačamak i mlijeko sam pojeo, a krtolu i sir nijesm mogao. Na moju molbu, starac mi dozvoli da tu ostanem dok svane. Legao sam pored vatre i dobro se ispavao. Kad je svanulo, uzeo sam ono parče sira i krtolu, zahvalio starcu i otišao. Pribojavao sam se da oni mladići iz obijesti ne puste pse na mene, ali nijesu.

Nije dugo bilo, a opet je nastupila šuma, pa sam njome išao cijeli dan. Kad je nastupila noć, popeo sam se na jednu veliku bukvu, bojeći se divljih zvijeri, i na njoj ostao do jutra. Ali nijesam mogao spavati, samo sam pojeo ono sira i krtolu. Ujutro sam nastavio šumom, dok sam negdje oko podne naišao na cestu, pa sam njome put i nastavio, jer sam znao da ona vodi u neko naselje. Uskoro su me sustigla jedna kola, a na njima jedan stariji čovjek, jedna žena i jedan mladić. Zaustavio sam ih i primili su me, a išli su u Roženberg. U kolima je bilo nekoliko vreća krompira. U toku puta, jedna vreća se odriješila i krompiri su se prosuli. Mladić je odmah pokupio krompir i vratio u vreću, pa je zaveza, ali nekoliko krompira ostadoše a da ih mladić nije pokupio. Ja uzmem jedan i pokažem mladiću, on odmahnu rukom, kao da kaže da nije važno za taj krompir, te ga ja onako neoljuštenog uzmem i pojedem. To je vidjela i ona žena, pa iz torbe izvuče jedno parče hleba i sira, i dade mi, pa ja to slatko pojedoh. Pred samu noć smo stigli u jednu lijepu varoš i starac me pita gdje ću ja sada, a kad mu rekoh da ne znam, pozva me da pođem s njim. On me odvede nedaleko u jednu kuću, kad

tamo jedan oficir, jedan narednik i jedna žena. Začudio sam se i iznenadio, kad stari reče: „Evo jedan koji luta, pa sam ga doveo vamo“. Oficir reče naredniku da me sasluša i da sačini zapisnik. Rekoh ko sam i odakle sam, rekoh da sam u Žolni radio u jednoj fabrici celuloze i da sam pobjegao, pa sada ne znam kuda ću. Takođe rekoh da se kajem što sam bježao i kada bih mogao vratio bih se tamo. Ovo sam namjerno rekao, zbilja u nadi dako me tamo i sprovedu. Nijesu me grdili ni vikali na mene. Nakon saslušanja, oficir je rekao onoj ženskoj da me odvede, ali ja nijesam znao kuda me vodi, jer nijesam čuo oficira da joj je to rekao. Vjerovatno da su povjerovali da sam se iskreno pokajao što sam bježao, jer su me pustili samo sa onom ženom, a išli smo dosta dugo gradom, pa kako je bila noć, mogao sam joj pobjeći.

Naišli smo pred jednu kuću, pred kojom bješe jedan vojnik, i žena me njemu predade. Vojnik me odmah odveo i zatvorio u jednu malu ćeliju, gotovo istovjetnu sa onom u Tarnovu. U ćeliji je bila velika nečistoća i smrad. U njoj sam ostao 6 dana. Svakog dana u podne su me izvodili da iznesem kantu u kojoj sam vršio nuždu, a tada su mi davali i neku čorbu za ručak. Za doručak i večeru mi nijesu ništa davali, niti sam mogao ni vode piti, osim onda u podne kad me izvedu. Sedmog dana su me ujutro odveli kod onog istog oficira, kod kojeg me je onaj stari poveo i oficir mi kaže da će da me vrate u Žolnu, odakle sam i pobjegao. Na željezničku stanicu su me sprovela dva vojnika. Dok smo čekali voz vidio sam kad je jedan od onih vojnika predao onom drugom neko pismo, da na pismu stoji Košice. Još od ranije sam čujao da u Košice postoji neki zloglasni logor, pa mi se učinje kao da tamo idem na mušket.

Odmah preko puta željezničke stanice bio je jedan veliki most od željeza. Vidim preko mosta prelazi veliki svijet i na jednu i na drugu stranu, a ivicom mosta više njih prodaje cigarete. Ja zamolim vojnika sprovodnika da mi dozvoli da kupim cigarete, i na njegovu dozvolu, pođem od jednog prodavača do drugog,

dok se u onoj gomili svijeta ne izgubim potpuno od pogleda sprovodnika. Onda sam požurio što sam brže mogao i izađem iz grada, pa se u jednom voćnjaku sakrijem, i tu ostanem do noći.

Kad se namračilo pošao sam dalje, ali nijesam bio uopšte siguran da se krećem pravcem kojim sam želio, a to je da idem u pravcu Žolne. Ipak sam išao cijelu noć, a jutro me zateklo na jednom brdu. Ispod brda vidim neko selo i dosta veliko polje. Nijesam imao izbora, pa sam se spustio ka selu, ali prije nego što sam do njega došao, na putu sam sreo neku djecu, koja su išla u školu. Pitao sam ih na kojoj je strani Žolna, a na kojoj Roženberg, pa su mi rekli da je Žolna daleko, a Roženberg tu blizu. Pitao sam ih da li imaju da mi daju što za jelo, pa mi je jedan dječak dao komad kolača sa suvim grožđem. Sad sam već mogao da zaobiđem selo, što sam i uradio, jer se sa mjesta gdje sam razgovarao sa djecom, preko polja vidio jedan lijepi put. Izašao sam na taj put i njime nastavio, a tokom pješaćenja susrijetao sam nekoliko kola, koja su išla u mom pravcu. Niko me nije ništa pitao, niti me je ko zaustavljao. Bilo je pred samu noć kad sam došao do jednog sela, kroz koje je i prolazio put, kojim sam išao. Uputio sam se prema jednoj kući, jer sam pred njom vidio tri žene i jednog čovjeka. Pitao sam ih da li bi mi dali nešto za jelo, ali se onaj čovjek prosto izderao na mene, vičući da on nema hleba da hrani Ruse i otjera me. Produžio sam selom, ali sam ponovo ušao u jednu avliju na kraju sela, jer sam tu vidio jednu staru ženu. I nju sam zamolio za malo hrane. Upitala me ko sam, a ja rekoh da sam Srbin i da sam zarobljenik. Nije ništa odgovorila, ali je ušla u kuću i donijela mi jedan baš dobar komad hleba i parče slanine. Zahvalio sam i proužio, ali nedaleko od te kuće vidio sam jedan zabran i u njemu nekoliko kamara slame. Preskočio sam preko ograde, pojeo od onog što mi je dala ona stara žena, uvukao sam se u slamu i zaspao. Spavao sam do jutra. Ujutro je osvanuo oblačan dan. Produžio sam putem, ali se začas polje izgubilo. Počela je da pada kiša i

kako je dan odmicao, kiša je bila sve jača i jača. Išao sam a bio sam potpuno mokar i prozebao. Pred samu noć naišao sam na jednu rijeku, a sa desne strane vidim da je neka varoš ili veće selo, jer bijahu upaljene svjetiljke. Preko rijeke je bio željezni most, dosta širok, a na njemu sam vidio samo jednog žandarma. Nijesam smio ostati napolje, jer sam se bojao da ću potpuno propasti onako mokar i prozebao, pa se riješim da idem preko mosta, pa makar me i uhvatili. Tako sam i uradio, a onaj žandarm kao da me nije ni vidio, gledao je u vodu naslonjen na ogradu mosta. Prevario sam se! Pustio me je da ga suminem, a onda me pozvao i pitao ko sam i odakle sam.

– Ja sam zarobljenik, radio sam kod gazde, pa sad idem da kupim šibice.

– Dobro. Pođi sa mnom, ja ću ti pokazati gdje se kupuju – reče, pa smo se uputili gradu. Prođemo pored jedne trafike i ja kao htjedoh da svratim tamo, navodno, kupim šibicu, ali on reče da na onoj trafici nema pa produžimo, ali kad mi ni na drugoj ne dozvoli da svratim, bilo mi je jasno da me on vodi u zatvor.

– Pa, gospodine, mi prolazimo trafike, a vi mi ne date da kupim šibicu.

– Jesi li ti Rus?

– Ja sam zarobljenik i radim kod gazde, a pošao sam da kupim šibicu.

– A kako ti se zove gazda?

– Ne znam, jer sam tek dva dana kod njega.

– Ponovo te pitam jesi li ti Rus?

– Ja sam Crnogorac.

– O bravo! A đe ti je Nikita (mislio je na kralja Nikolu)?

– On je sada u Francuskoj.

Stigli smo do kasarne i on je odmah, kroz jedan šalter, prijavio da je ulovio jednog Crnogorca. Starješina pita da li me je uhvatio u krađi, a on reče da nije, nego vjerovatno da lutam, jer nije ništa našao kod mene.

- Trebao si ga pustiti, što će nam sad on ovdje?
- Ne smijemo. Moramo ih hvatati i zatvarati, kaže žandarm.
- Pa ti ga zatvori.

Ja sam čuo i razumio što je starješina govorio, i bi mi lakše kad sam vidio da nije osoran i drzak. Tada me je žandarm uveo u sobu kod starješine, pa me i ovaj odmah pitao ko sam. Kad rekoh da sam Crnogorac i on me, kao nešto ranije i žandarm, upita gdje mi je Nikita.

– Čuo sam da je u Francuskoj – rekoh.

– Čuva li tamo koze?

– Ne. On je kralj, a ne čoban.

– Tačno. On je kralj, ali kralj od koza.

– Nije on kralj od koza, nego je kralj ponosne i hrabre Crne Gore. Njega ne samo da zna cijela Evropa, nego ga cijela Evropa i te kako poštuje.

Starješina se tada dobro izasmija, pa nastavi:

– Zar se ne bojiš da ovdje braniš tvoga kralja, koji je naš neprijatelj?

– Za moga kralja ja sam, gospodine, rekao istinu, a vas se ne bojim, jer ste vi kulturni ljudi, koji i protivnika poštuju, kad to zaslužuje, a vi znate da je kralj Nikola i dobar čovjek i dobar vladar, koji poštovanje koje uživa nije kupio, no zaslužio. Ali, ja znam, gospodine, da se vi sa mnom šalite.

– Pušiš li?

– Pušim, ali sada nemam.

– Kad Nikitu tako dobro braniš, evo ti da pušiš – reče starješina i dade mi paklo duvana i jedan kalup kartica. Zatim naredi žandarmu da me vodi kod vojnika i da mi daju večeru.

Žandarm me je uveo u kuhinju, ali kuvarica reče da nema hleba, pa mi je dala samo crnu kafu. Zatim me je odveo kod vojnika, tamo su mi dali dva ćebeta, pa sam legao na pod i odmah zaspao. Spavao sam do jutra, a da se ni jednom nijesam probudio. Ujutro sam skoro potpuno bio suv. Dali su mi da

doručujem dosta hleba, pržene kobasice i dosta kafe, pa sam se baš dobro najeo.

Odmah poslije doručka jedan žandarm i jedan vojnik su me odveli na željezničku stanicu, ali nijesam znao kuda me vode. Voz je brzo došao i otputovali smo. Išli smo vozom nekoliko sati, a onda se zaustavio na jednoj stanici. Tu je masa žena prodavala razne stvari. Žandarm je izašao da nešto kupi, a vojnik je spavao. Iskoristio sam priliku i iskočio iz voza, pa sam se odmah sakrio iza jedne gomile cigala, koja bijaše pored pruge. Žandarm je ušao u voz, kad je ovaj već bio krenuo, a malo zatim sam ga vidio iza one gomile, kako se sa naperenom puškom pojavio na prozor voza. Voz je već dobijao ubrzanje i on nije mogao iskočiti, a možda je mislio da sam se sakrio u nekom drugom vagonu.

Pošto je voz daleko odmakao, ja sam pošao, ali ne pored pruge. Išao sam cijeli dan do pred noć, nailazio sam na neka sela, koja sam obilazio. I tada sam naišao na jednu varoš, pa sam i nju htio da zaobiđem, zato sam pošao desno. Nijesam nekoliko odmakao, a stučim se sa dva žandarma. Zaustavili su me i ispitali, pa su mi naredili da pođem sa njima. Odveli su me u komandu te varoši i tamo me predali. Tamo je bio jedan poručnik sa dva vojnika. Poručnik me je odmah ispitao ko sam i odakle idem, pa ja rečem da sam zarobljenik i da sam pobjegao iz Žolne, a da sam tamo radio u fabrici celuloze. Poručnik je rekao da u toj fabrici radi njegov rođeni brat i da je hemijski inženjer. Ja sam ga dobro poznavao. Bio je Slovak i veoma dobar čovjek.

Malo zatim vojnici su izašli a poručnik je ostao sa mnom. Kad se uvjerio da ja njegovog brata zaista poznajem, čini mi se da je postao nekako prisniji sa mnom, jer mi je ispirčao jednu vrlo čudnu sujevjernu priču o njemu, njegovom bratu i njihovoj majci. Kaže da se njihova majka poslije smrti povampirila, da je iz groba izlazila i veliku štetu im nanosila. Čak je jednom bila odnijela njega i njegovog brata, ali ih je spasila tetka – otela ih

je od majke i ona ih je i podigla. Tada je njemu bilo dvije a bratu četiri godine, pa ni on ni njegov brat to ne pamte, nego im je to kazala tetka. Kasnije, u Žolnu, tu istu priču mi je ispričao i njegov brat, a tada mi je rekao i to da cijelo selo zna da se njihova majka povampirila, jer su je mnogi gledali noću kad je dolazila u selo. Bilo mi je vrlo čudno da tako školovani ljudi vjeruju u takva sujevjerja. I inače sam, tokom vremena koje sam sa njima proveo, primijetio da su Slovaci vrlo sujevjerni.

Poručnik je donio iz jednog drugog odjeljenja jedan paket i dao mi ga. U njemu je bio jedan struc hleba, oko pola kila, i jedna čokolada, a to su ustvari bili italijanski paketi, koje su dobijali njihovi zarobljenici. Pošto sam to pojeo, pozvao je jednog vojnika i naredio mu da me odvede kod njih u prostoriju, gdje sam i prespavao. Ujutro oko deset sati, poručnik je dao jednog vojnika da me sprovede u Žolnu. Istoga dana uveče stigli smo u Žolnu. Ovo mjesto, odakle me poručnik uputio u Žolnu, čini mi se da se zvalo Kuba, ili nešto slično tome.

Sad sam došao u Žolnu, odakle sam sa Rusom pobjegao. Zatekao sam tamo skoro sve one koje sam ostavio. Svi su se sa mnom izljubili i iskreno se obradovali mome povratku, a i ja sam mnogo srećan bio, jer sam osjećao da sam ponovo među svojim. Pa i danas osjećam tu ljubav i poštovanje, koje su mi ukazali i Srbi i Crnogorci. To je bilo 7. aprila 1918. godine.

Sjutradan, pošao sam da se prijavim direktoru. Bio je sam u kancelariji i primio me odmah. Kad me vidio, nasmijao se i rekao: „Iako si, vjerovatno, bio u Rusiju, ipak nijesi postao boljševik, jer te, izgleda, tamo nijesu primili.“ Tada sam mu ispričao kuda sam sve bio i stradao. Saslušao me vrlo pažljivo, pa nastavi: „Mogao si i mnogo gore da prođeš. Mogao si i glavu izgubiti, a mogao si i dopasti logora, odakle ne bi živu glavu vadio. Ja sam to znao, pa sam te zato i savjetovao da odustaneš od bježanja. No, odakle ti tako lijepo odijelo?“ Ja mu kažem da sam ga ukrao i kako sam i pod kojim okolnostima to uradio, i

rečem mu da je to jedino što sam ukrao na cijelom mom putovanju. Tada ga zamolim da me ponovo negdje rasporedi na rad u fabrici, pa mi on reče da se sutra javim Zaborskom da me rasporedi kod kotlova, a on će se pobrinuti da mi i plata bude nešto veća.

Istog dana sam otišao i u bolnicu kod doktora Zelenka. Doktor se vrlo obradovao kad me vidio živa i zdrava, pa mi reče: „Ti nijesi išao tamo kuda Sunce izlazi, zato si se i vratio, jer da si ušao u Rusiju, iz nje bez velikoga čuda ne bi izlazio. U Rusiji je izbila užasna revolucija, ta zemlja propada i ona je kao tijelo bez glave. Kola su krenula niz brdo i Austrougarskoj, pa se možemo nadati da ćemo i mi, Sloveni, izaći ispod austrougarske čizme.“ Kazao sam mu kuda sam sve bio i koliko me jada ubilo, pa mu rekoh da sam se već i direktoru Tomašu javio i da se saglasio da ponovo budem na rad u fabrici. Doktor mi je rekao da je Tomaš jedan jako dobar Čeh i veliki Sloven i da je jako pametan čovjek. Oprostio sam se od doktora i otišao kod Zaborskog da mu se javim, kako bi me rasporedio na posao. I Zaborski me lijepo primio, ali mi je rekao da me kod kotlova ne može rasporediti, jer sada tamo radi jedan Slovak, nego da idem kod mlina, gdje sam i ranije radio. Ja sam na to pristao, ali nijesam bio zadovoljan, jer mi je direktor napomenuo da me Zaborski rasporedi kod mlinova, a on će mi obezbijediti veću platu. Pored toga, Zaborski mi je rekao da bi trebalo da se prijavim i kapetanu, jer je on naš starješina i da to ne smijem propustiti da uradim.

Sjutradan nijesam pošao na posao, nego pravo kapetanu da mu se prijavim. Ali, on je već bio obaviješten o mom povratku. Primio me lijepo, ali vrlo hladno, očigledno uvrijeđen što sam uopšte bježao. Rekao sam mu da sam bio u Rusiju, jer mi je to bila želja od najmanjih nogu, jer sam i od mojih starih, još kao dijete, slušao sve najljepše o toj zemlji. Kapetan reče da sam izabrao slabo vrijeme za takve avanture, da sam mogao i glavu izgubiti, ali da mu je, ipak, milo što sam preživio. Pitao sam ga

za njegovu gospođu i rekao da još u životu nijesam sreo tako dobre i plemenite osobe. Njemu je to bilo mило, pa mi reče da pođem da joj se javim. Pošao sam kod gospođe Melanije. Ona se veoma obradovala što sam došao, častila me i dugo je razgovarala sa mnom. Rekao sam joj da sam bio u Rusiju i da sam lično vidio kako tamo progone Jevreje. Ona reče: „Jesu, nas širom cijelog svijeta svi slabo gledaju, a mnogi narodi nas progone, pa može biti da tu ima i naše krivice. U Rusiji je izbila revolucija i u narodu i u vojsci, a govori se da smo mi Jevreji pokretači te revolucije, pa nije ni čudo što nas Rusi proganjaju. Ali i ovdje kod nas će da izbije revolucija. Već sada ima preko 10.000 odmetnutih ljudi u Karpatima, a to su mahom naoružani vojnici. Mi se ovdje bojimo, jer svakog časa očekujemo kad će napasti na grad. Vojska popušta na svim frontovima, a Francuzi tuku Njemce nemilosrdno i od njih čuda stvaraju. Amerikanci imaju silu i od vojske i od oružja i doći će vrijeme kad će oni gospodariti cijelim svijetom. U Londonu se već dogovaraju diplomate Engleske, Francuske i Amerike o tome kako će se stvoriti nove države poslije ovog rata. Biće stvorena Poljska, Češka, Mađarska će da se odvoji od Austrije, Rusija će biti raskomadana na nekoliko država.“ Ona je još koješta pričala, ali mene nije ta njena priča interesovala, pa sam jedva čekao da odem od nje.

Pošao sam u fabriku kod naših i oni mi pričaju kako je stanje sada sasvim drugačije nego kad sam otišao. Kažu da je disciplina znatno popustila. U grad se može ići bez dozvole, potrebno je samo da se prijavi naredniku. Može se čak i u selo ići ako hoćemo. Rusi idu svuda po selima, trguju, a i žene se. Straža i dalje stoji na kapiji, ali je to samo forme radi.

Sjutradan sam pošao na posao i javio se Zaborskom i on me odredi da radim na mlin, kako mi je i prethodnog dana bio rekao. Na mlinu su bila dva Rusa i jedan mladi Čeh, koji je tu bio zato što nije bio sposoban da služi vojsku. Njima sam se i ja pridružio. Radilo se u dvije smjene – jedne nedjelje danju, druge

noću. Moj posao je bio da držim brenzu od mlina, preko koje se mlin pušta u pogon ili obustavlja. Kad sam bio slobodan išao sam u varoš svaki dan. Od naših sam bio pozajmio 500 kruna i sa tim novcem sam trgovao. Često je voz bio pun Njemaca, koji se vraćaju iz Srbije i Bugarske, pa su oni otuda donosili duvan. Ja sam ga kupovao, pravio cigarete i prodavao po varoši. Od te trgovine sam zaradio 3 do 4 hiljade kruna.

Jednog dana pozove me kapetan, a to je bilo negdje tokom maja mjeseca, da sa njim idem na imanje grofa Bolestina, jer nešto nije bilo u redu sa Srbima, koji su tamo radili. Pošli smo kapetanovim, novim, luksuznim kolima, a sa nama su pošla i dva vojnika. A evo što je bilo na grofovom imanju: kćerka upravnika imanja se zaljubila u jednog Srbina i sa njim odbjegla u šumu, a iz očeve kuće je ponijela jednu zlatnu tabakeru, vrijednu 20.000 kruna, i još neki zlatni nakit. Taj mladić se zvao Ljubo Jovanović, rodom iz Loznice, po zanimanju abadžija. Jovanović je bio mršav i slab, kao da je bio bolestan od tuberkuloze. On je sa tom devojkom bio tri dana u šumi, dok su ih uhvatili. Ljekarskim pregledom je utvrđeno da je devojka u drugom stanju već pet mjeseci. Jovanovića su vezali i tako vezanog zatvorili, a sa njim još četiri Srbijanaca, koji su Jovanoviću omogućili da sa devojkom vodi ljubav. Zbog toga se na sve Srbijance slabo gledalo, a upravnik imanja im je obustavio izdavanje hrane. To je kod Srbijanaca izazvalo nezadovoljstvo i oni su se bunili i tražili da im se da hrana i da ih vrate u logor. Kapetan se složio sa ovim njihovim zahtjevom, ali je upravnik tražio da umjesto njih pošalje Ruse, što je kapetan odbio. Tada je nađeno rješenje da odatle idu samo oni koji su zatvoreni, a ostali da ostanu. Srbijanci su ovo primili sa velikim negodovanjem. Jovanović i ona četvorica uhapšenih su izvedeni iz zatvora da bi ih poslali u logor. Jovanović je bio toliko prebijen da nije mogao da stoji na nogama, a jednom od ostalih uhapšenih, nekom Nikoli Kovačeviću sa Uba, bjehu

polomljeni svi prvi zubi i glava mu bješe otekla kao tikva. Imali su namjeru da ih tako pješke gone do logora, ali ja rekoah kapetanu da ih onaj đeneral, koji je ranije dolazio u inspekciju u Žolnu, a koji je bio iz Požuna, ne bi tako odveo, već bi dao kola da ih prebace. Kapetan mi ništa nije rekao, ali me pogledao mrko, skoro neprijateljski. Ipak, naredio je da se prevezu kolima. Tada sam vidio i Lojanicu, izljubio se sa njim, i razgovarao o stanju. On reče da i on neće tu biti još dugo, nego će pobjeći.

Kad su stigli u Žolnu, Jovanović i Kovačević su upućeni u bolnicu na liječenje, a ostala trojica su upućena na rad u jednu fabriku vještačkog đubriva. Poslije oko tri mjeseca sam doznao da je Jovanović umro, a Kovačević je upućen u logor, ali ne u Žolnu, nego u neki drugi.

Jedno petnaestak dana pošto sam bio sa kapetanom na imanju grofa Bolestina, dođe kapetan u fabriku, pa prosto kidisa na mene:

– Će su sad tvoje srpske svinje, pobjegli su svi sa imanja?
– Ja ne znam ni da su pobjegli ni Će su, a za njihovo bježanje ja nijesam kriv.

– Lažeš, svinjo, ti si kao i oni, pa znaš – ponovo se razvika na mene i rasprova kapetan i krenu put mene da me udari. Ja se izmakoh i on me nije dohvatio, ali jedan stražar, Rumun, zvao se Sava, me udari po obrazu šakom, a onda nogom u stomak. Pao sam kao pokošen, skoro sam se onesvijestio. Tu su bila i nekoliko Rusa i oni protestvovaše protiv onog vojnika i njegovog postupka i rekoše da Će to prijaviti višoj vlasti. Kapetan nije rekao ništa, nego je jednostavno sio u automobil i otišao, a Rusi nastaviše da grde onog vojnika. On okrenu pušku naperenu na Ruse, ali se oni ne uplašiše, već rekoše da znaju da on ne smije na njih pucati, a brzo Će doći vrijeme kad Ćemo ti mi pokazati za ovakve postupke.

Te večeri nijesam pošao na posao jer nijesam mogao od bolova, a ujutro sam pošao kod direktora Tomaša i sve mu

ispričao tačno kako je bilo i kako me kapetan grdio. Direktor mi je rekao da se vidi da mi je sada bolje, a da sam sam kriv što sam kapetanu odgovarao i da uveče dođem na posao. Ovakav odgovor tako dobrog čovjeka, a osobito prema meni, mnogo me iznenadio i razočarao, pa sam mislio da je i on ljut na mene, isto kao i kapetan. To mi je bilo mnogo žao i nerviralo me. Odmah sam pošao kod doktora Zelenka i njemu, takođe, ispričao cio događaj, ali sam mu posebno, sa tugom, ispričao za odnos direktora Tomaša prema meni. Na to mi doktor Zelenko reče: „Ja ne vjerujem da je direktor zbog toga ljut na tebe, nego naprotiv, mislim da je i njemu takav stav kapetana i ponašanje vojnika teško palo i da mu ježao što se takve stvari bilo kome događaju, a posebno tebi. Tomaš je dobar čovjek i veliki Sloven, on mrzi i Mađare i Austrijance. Posebno ne može da podnese propagandu, koju Mađari sprovode po Slovačkoj da Slovaci uče mađarski jezik, što im je kod mnogih i uspjelo. Direktor Tomaš mrzi te takve Slovake i najviše ko se ističe u tome da budi nacionalnu svijest kod Slovaka, to je baš on. On je zbog toga prije rata bio osuđivan od Mađara i bio je po zatvorima. Ti ćeš sigurno imati prilike da se uvjeriš da on nije zbog toga ljut na tebe, nego je vjerovatno u tom momentu zbog nečega drugoga bio ljut.“ Ova doktorova priča mi je znatno ublažila neraspoloženje, ali me ipak nije potpuno uvjerila da se direktor nije solidarisao sa kapetanom.

Zaista, Srbi su sa imanja grofa Bolestina pobjegli, ali ja to ne samo da nijesam unaprijed znao, nego sam o tome saznao onda kad me je kapetan napao. A on je bio ljut na mene, jer je vjerovao da su to oni uradili u dogovoru sa mnom, jer je uhvatio jedno pismo, koje mi je bio napisao Lojanica i u kome me obavještava da će kroz tri dana svi da pobjegnu, ali u grupama. Sasvim sigurno je istina da ja nijesam znao ni za pismo ni za bjekstvo. Za pismo sam saznao od jednog narednika, koji je radio u kapetanovoj kancelariji, a kome sam ja povremeno davao cigarete.

Nastavio sam da idem na posao, ali sam stalno bio zabrinut. Od mogjeg povećanja plate nije bilo ništa, čak mi nijesu isplaćivali ni onu jednu krunu dnevno, koju sam dobijao prije moga bjekstva.

Direktor je svakodnevno obilazio svaki pogon u fabrici. Jednog dana, prilikom obilaska, rekao mi je da mu se sutra u 10 sati javim u kancelariju. Bio sam zabrinut i uzbuđen i takav sam i pošao kod njega. Rekao mi je da sjednem i tada mi predložio da budem trgovački putnik fabrike za prodaju celuloze i papira u Slovačkoj. Rekao sam da bih to rado radio, ali da ja nijesam sposoban za taj posao.

– Ja ću tebi povjeriti jednu stvar, ali da na pod kojim uslovima i nikome to ne odaš – reče on, a ja mu to sa sigurnošću obećam. Tada on nastavi: Nije pitanje koliko ćeš papira i celuloze prodati, nego bi tvoj stvarni posao bio da predaš pisma, koja ću ti povremeno davati, tamo će ti ja budem rekao. To da budeš trgovački putnik samo je forma, preko koje ću ti obezbijediti punomoćje za slobodno kretanje.

– To su, gospodine, svakako povjerljiva pisma.

– Jesu povjerljiva i vrlo opasnog sadržaja, pa da unaprijed znaš, ako bi se takvo pismo otkrilo kod tebe, pošla bi ti glava sa ramena. Poginuli bi, naravno, i ja i mnogi drugi. Zato bi trebalo da budeš veoma obazriv.

– To će biti teško i opasno, pa se bojim da taj zadatak neću moći da izvršim.

– Moći ćeš samo ako hoćeš, a opet ti kažem da je najvažnije da pismo niko ne uhvati.

– Biste li mi mogli reći o čemu je riječ u tim pismima.

– Pisma treba ponijeti na nekoliko adresa, a političke su sadržine. Mi hoćemo da se po završetku ovog rata stvori Češka država u koju bi ušla i Slovačka. Kod Slovaka se vrši jaka propaganda od strane Mađara i od nekog popa Hlinke. Mađari su, takođe, svjesni da će se Austrougarska raspasti poslije ovog rata,

pa bi htjeli da Slovačka ostane u sastavu Mađarske, a Hlinka agituje za posebnu slovačku državu. Taj pop je katolik jezuita, a kod Slovaka nije probuđena nacionalna slovačka svijest, nego su više ostali vjerski fanatici, pa zato on i uspijeva da pridobije dosta naroda za svoju ideju. Mi sada imamo u Parizu jednog velikog čovjeka, političara, koji radi na stvaranju Češko-slovačke države. To je profesor Masarik. Veliki je političar, kao što je u Srbiji Pašić. Naš je cilj da Mađarima onemogućimo njihovu akciju, a i da suzbijemo vjersku propagandu popa Hlinke. Eto zato je potrebno da se na nekoliko mjesta odnesu pisma izvjesnim ljudima, koji treba da rade na buđenju nacionalne svijesti, da uvjere narod da su Česi i Slovaci jedan narod, jedne krvi.

– Ako ja mogu doprinijeti stvaranju Češko-slovačke države, ja bez pogovora pristajem, makar i poginuo, a znajte, da ovu tajnu neću nikome odati ni pod kakvim uslovima.

– To sam i očekivao od tebe. Kad budu završene sve pripreme mi ćemo te pozvati. Obavićeš samo nekoliko putovanja, a za to ćeš dobiti i lijepu platu.

– Što mislite, gospodine, koliko će još trajati ovaj rat?

– Mislim da će se završiti još ove godine, a ako ne, onda sljedeće sasvim sigurno.

– Da li mislite da će Crnogorcima ostati Skadar?

– Oko Skadra ste prolili mnogo krvi, ali ne vjerujem da će vam ostati. Možda se i to desi, ako se Crna Gora i Srbija ujedine, pa se Pašić angažuje oko toga. Siguran sam da će Pašić Srbiju udvostručiti ili i još višom napraviti svršetkom rata, jer je veoma vješt čovjek. A što se Skadra tiče, ipak mislim da će se Pašić prije okrenuti nekim drugim stvarima. A lijepo bi bilo da se ujedine i Srbija i Crna Gora, kao što će Češka i Slovačka, da i jedna i druga postanu snažne slovenske države.

– U tom slučaju, Crna Gora bi žrtvovala državu, a to ne bi bilo pravo, jer je Crna Gora jedna stara država, a ne bi bilo pravo da se žrtvuje država, koja se bori na strani saveznika.

– Ne bi ni Crna Gora ni Srbija žrtvovali državu. Možda bi žrtvovali jednog ili možda dva kralja, ali bi zato sastavili jednu jaku slovensku državu, a teritoriju bi joj mogli proširiti na račin Austrougarske, a možda, i Albanije, ali to je stvar budućnosti.

Tako se završio naš razgovor i tako sam primio od direktora Tomaša jedan nesvakidašnji i težak zadatak. Bio sam koliko zbunjen još više preplašen, jer me uloga, koju mi je prosto nametnuo bila zagonetna i nije mi davala mira. Ja nijesam mogao shvatiti njegovu pravu namjeru, iako je on to detaljno i lijepo objasnio. Posebno me mučilo i to što to nijesam mogao odati doktoru Zelenku da se sa njim posavjetujem što da radim i da čujem njegovu mišljenje. Znao sam za onaj takozvani zeleni kadar, koji je odmetnut u šumu, i bojao sam se njihove revolucije, inače bih odmah pobjegao. Ali sam računao da će svugdje biti gore nego ovdje. Tako zabrinut, pošao sam na rad u fabriku, ali tamo ne bješe onog Čeha, koji je sa mnom radio. On je imao vjerenicu u fabrici, pa sam pošao kod nje da je pitam za Čeha (on se zvao Janoš), a ona mi reče, u povjerenju, da ga je direktor uzeo za trgovačkog agenta i da ga je uputio da ide i prodaje robu, jer je nje već toliko da su magacini puni. Kroz nekoliko dana će se vratiti. Ova vijest mi je bila jako po volji, jer sam pomislio da je direktor uzeo njega umjesto mene. Poslije sedam ili osam dana, Čeh se vratio i odmah došao na posao. Pitao sam ga gdje je bio, pa mi on reče da je bio u Češku da obiđe svoje, jer mu je direktor dao odsustvo. Sad sam se potpuno uvjerio da je on imao onu misiju, koja je meni bila namijenjena i zbog toga sam bio jako zadovoljan.

Negdje krajem mjeseca juna pozvao me je direktor u njegovu kancelariju i dao mi objavu od komande zarobljenika iz Požuna da se mogu slobodno kretati po Slovačkoj, a dao mi je i punomoć od fabrike da mogu zaključivati ugovore o prodaji celuloze i papira. Dao mi je i jedan blok za zaključnice i

porudžbine, jedan kufer sa mustrama papira i 1.000 kruna za put. Rekao mi je da od prodaje za mene ima 10% i taj novac mogu trošiti kako sam nađem za shodno. Rekao mi je da već sjutra ujutro idem u San Martin vozom i da na stanici ostanem sve dok dođe jedan gospodin, koji će me pozvati da pođem sa njim. On će me poznati po koferu firme. Njemu treba da predam pismo, kad mi ga bude tražio. On će istovremeno kupiti i nekoliko bala papira, a pokazaće mi u koje fabrike i radnje treba da idem da ponudim naš papir. Gdje me god zapitaju ko sam treba da kažem da sam Crnogorac, jer tako neću nikakvu sumnju navući. Po fabrikama koje ću obići pretežno je ženska radna snaga, i sa njima treba da nastojim da se što više zbližim i prijateljim, pa koja god kaže da je Čehinja, ako zna da zapjeva neku češku pjesmu, da je častim 10 do 20 kruna. Posao će mi ovog puta trajati četiri-pet dana, pa kad završim da se vratim.

Sa ovakvim uputstvima ja sam sjutra ujutro otputovao u San Martin. To je bila velika i lijepa varoš. Čim sam iz voza izašao jedan žandarm me je legitimisao, ali kad je vidio moja dokumenta, rekao je da je sve u redu i ista mi vratio. Uputio sam se u stanični restoran, ali prije nego što sam ušao, prišao mi je jedan gospodin i pitao me da li sam ja trgovački zastupnik fabrike celuloze. Potvrdio sam, a on mi je rekao da pođem za njim, ali ne sa njim, pa je ušao u restoran, zatim pogledao po njemu i izašao. To isto sam i ja uradio. Išao sam za njim, bojeći se da ga ne izgubim. U jednom trenutku ušao je u jednu veliku lijepu radnju, a malo poslije i ja za njim. Radnja je najviše bila snabdjevena gvožđarijom. Upitao sam da li trebaju celuloze ili papira, a prodavač me uputio u jednu kancelariju da tamo upitam, jer je tamo direktor. Kad sam ušao zatekao sam onog čovjeka, kojega sam pratio sa stanice. Odmah me je upitao za pismo. Pismo je bilo u poklopcu kofera, pa sam ga izvadio i predao mu. On ga nije odmah pročitao, nego ga je stavio u džep.

Zatim je izašao u radnju i sa jednim čovjekom razgovarao koliko papira da uzmu. Uzeli su 20 rolna, sam je popunio zaključnicu i odmah mi isplatio 3.000 kruna u gotovom. Pitao me da li poznajem grad, pa kad sam mu rekao da ne poznajem, jer sam ovdje prvi put, on reče jednom dječaku, šegrtu, da mi pokaže gdje treba da idem, a sam je malome nabrojao mjesta. Mali me je vodio i napravio sam nekoliko porudžbina. Čak nijesam uspio obići sva mjesta koja je onaj čovjek nabrojao. Tražio sam od malog da me odvede u hotel, što je on uradio.

Sjutra sam nastavio da radim u San Martinu, ali sam, i uspio sam napraviti još dvije porudžbine. Idući tako gradom, naišao sam na jedan veliki trg, gdje bješe masa svijeta okupljena. Saznao sam da govori pop Hlinka, pa sam prišao da ga vidim i čujem što govori, ali nijesam uspio ni jedno ni drugo. Još sam toga dana ostao u San Martinu, a sutra ujutro vozom sam se vratio u Žolnu. Odmah sam pošao i referisao direktoru što sam uradio. Bio je vrlo zadovoljan. A kad sam mu rekao da je juče u San Martinu govorio pop Hlinka, ali da ja nijesam uspio čuti što govori, njegov komentar je bio kratak: „Taj jezuita vuče za nos ovaj glupi slovački narod.“

Na ovom putu sam prodao 120 rolna papira i u gotovom dobio 12.000 kruna, a od toga sam potrošio svega 2.500 kruna. Zato sam ostatak od 9.500 kruna htio da vratim na blagajnu, ali je direktor rekao da ne treba ništa da vraćam, jer je to moj novac, samo je trebalo da predam zaključnice. Bio sam vrlo zadovoljan tolikom zaradom, pa sam jedva čekao da ponovo pođem na put. U međuvremenu direktor me rasporedio na rad na pumpi za vodu, gdje je radio jedan stari Slovak. Fabrika je za potrebe proizvodnje crpila vodu iz rijeke Voga. Ja sam išao stalno na posao, iako nijesam ništa imao da radim, a primao sam platu po tri krune na dan. Tu sam platu redovno primao za cijelo vrijeme dok sam bio u Žolni. Pored toga, primao sam i zaradu od prodatog papira.

Svi naši su znali da sam postao trgovački putnik fabrike, zbog čega sam i kod naših i kod Rusa uživao veći ugled nego ranije. I u samom gradu sam stekao dosta poznanstava i bio sam popularan pod imenom Crnogorac. Kupovao sam duvan, od njega pravio cigarete i prodavao i na tome dosta pristojno zarađivao. Nekoliko puta sam kupio i po vreću brašna, a dva puta i po vreću šećera. Ove namirnice su bile iz vojnog magacina, a ja sam ih kupovao kod vojnika, koji su ovo krali u magacinu. Za ovu moju trgovinu doznao je i kapetan, pa me pozvao i pitao od koga sam kupio. Nijesam priznao, a on je tada naredio te su me zatvorili u onaj isti podrum, u koji sam i ranije zatvaran. Došla su dva vojnika, Rumuna, i tražili da odam kod koga sam kupovao šećer i brašno, pa kad nijesam htio odati, ovi su me vojnici oborili na zemlju i nemilosrdno tukli, ali ni tada nijesam odao. U ovom sam podrumu ostao devet dana, a pušten sam na intervenciju fabrike. Izašao sam pretučen i bolestan. Javio sam se u fabriku direktoru i ispričao mu što je bilo sa mnom, a on reče da se u takvu trgovinu nijesam smio upuštati. Ja mu tada ispričam da sam i za kapetana ranije kupovao državnu robu i pun mu magacin napunio, ali mi direktor kaže da to ne pominjem, jer je kapetan tu robu već sigurno potrošio, pa ja to ne bih mogao dokazati i imao bih neprimamljivosti.

Poslije nekoliko dana pozvao me direktor i uputio sa kuferom, i naravno sa skrivenim pismom, u Rutku. Ta je varoš bila bliže od San Martina. Čim sam izašao na stanicu prišao mi je jedan mladić i rekao da mene čeka, jer su obaviješteni da dolazim, a oni trebaju papira. Pošao sam sa njim u jednu manufakturnu radnju i uveo me u jednu manju prostoriju, u kojoj bijaše jedan stari čovjek, vrlo lijepog i otmenog držanja, pravi gospodin. Reče i on da sam upravo dobro došao, jer im treba karton za kutije, pa ja otvorim kofer da mu pokažem mustre i da izvadim blok za narudžbu. On me tada tiho upita gdje mi je pismo i ja mu

ga dadoh. On ga odmah uze i stavi u džep, pa zatim poruči 15 rolna glatkog papira i pozva blagajnika, pa mi ovaj u gotovom isplati 3.000 kruna. Pitao sam ga da li u ovom gradu mogu još negdje da ponudim papir i on me uputi u fabriku makarona. Pronašao sam i tu fabriku, ali ne nađoh ni gazdu ni upravnika, nego mi rekoše da će uskoro doći i da njih moram sačekati ako hoću da prodam papir. U fabrici je radilo oko 20 žena. Priđem jednoj lijepoj djevojci i pitam je da li je Čehinja, ali ona reče da nije.

– Žao mi je što nijeste Čehinja.

– Zašto? Zar vi volite samo Čehinje? – upita ona.

– Da. Ja volim samo Čehinje. Hoću da se ženim ako nađem tako lijepu kao što ste vi, ali da bude Čehinja.

– Ali, ja vidim, vi nijeste Čeh.

– Nijesam, ali ja volim samo Čehinje.

Tada se sa nekoliko strana ču: „Ja sam Čehinja“, a ja rekoh:

– Ja ću vas vjerovati da ste Čehinja samo ako zapjevate neku češku pjesmu. Nekoliko njih zapjeva, pa im se pridruži još nekoliko, i zaista su lijepo pjevale. Tada je došao onaj mladić, koji me na stanicu sreo i rasveseli se kad ču kako one djevojke pjevaju češke pjesma, ali uskoro dođe i gazda sa upravnikom, pa pjesma istoga časa prestade. Pokazao sam im mustre papira, potpisali su zaključnicu za 10 rola i isplatili odmah 1.500 kruna. Kad sam htio da pođem, zamolio sam gospodina da mi dozvoli da častim one njegove lijepe i dobre djevojke, koje su onako lijepo pjevale, na šta me on iznenađeno i hladno pogleda, pa, malo razmislivši, dozvoli. Ja sam tada pošao kod njih i njima jedanaest dao po 20 kruna, ali ne i onoj što je rekla da nije Čehinja, a ona nije ni pjevala. One su me veselo i sa smijehom ispratile i zahvalile mi, ali mislim da nijesu znale ko sam ja – da sam Crnogorac. Još manje su, bar tada, znale kojim im povodom to dajem. Obišao sam još jednu obučarsku radnju i tamo prodao 5 rola i za taj dan sam posao završio. Oko podne, po dogovoru

sam se našao sa onim mladićem sa stanice, koji je bio student. Zajedno smo pošli u jedan hotel, gdje sam ga častio ručkom i cio dan sam bio u društvu sa njim. On je bio Slovak, rodom iz San Martina, a u Rutku je došao kod đeda, majčinog oca, a to je onaj gospodin, kome sam predao pismo. Ovaj mladić mi je rekao da on zna za đedovu aktivnost, zna i kojim povodom sam došao, i sam se kao student uključio u proces buđenja nacionalne svijesti kod Slovaka. Međutim, ni on ni ja nijesmo pomenuli direktora Tomaša. Ja rekoh da sam nedavno bio u San Martin i da sam tom prilikom na trgu saznao da je okupljenom narodu govorio pop Hlinka, ali nijesam nogao čuti šta govori, niti sam ga vidio. Na to mi on reče da je Hlinka jedan zao čovjek, da je on potplaćen od veleposjednika, kojih ima dosta u Slovačkoj, i da za njihov račun agituje kod seljaka i radnika. On uspijeva, kako reče ovaj mladić, a isto mi je rekao ranije i direktor Tomaš, jer su Slovaci jedan vrlo sujevjeran narod. Hlinki su se pridružili i mnogi drugi popovi, koji su takođe potplaćeni od veleposjednika. Uz to, nevolja je što i Mađari agituju da se govori mađarski jezik, što im dosta i uspijeva, pa se, naročito po gradovima, kod Slovaka u mnogim kućama ne upotrebljava slovački, nego mađarski jezik.

Uveče oko devet sati stigao sam u Žolnu, a sutra se javio direktoru. On je bio zadovoljan i ovoga puta. Pošao sam na posao kod pumpe, gdje me direktor ranije bio premjestio. Tamo sam zatekao i našeg komandira straže, narednika, koji je bio došao da ispita neku ženu, koju je izudarao jedan Rus, pa zatim pobjegao. Tada sam od narednika saznao da je naš kapetan smijenjen, što me istovremeno i obradovalo i ožalostilo. Obradovalo me zato što mi je bilo jasno da na mene odavno više ne gleda dobro, pa sam uvijek mogao očekivati da bilo koju priliku iskoristi da me čak i likvidira, a ožalostilo me to, što sam i ja bio planirao da njega ubijem prije nego što posve odem iz Žolne, pa mi se sada neće ukazati prilika za to.

Poslije nekoliko dana ponovo sam upućen u San Martin i ponio pismo istom onom gospodinu, kome sam ga i prošli put ponio. Ovog puta nije uzeo ništa papira, a ni drugima nijesam ništa uspio prodati. Prenoćio sam i sutra se vratio u Žolnu. Kad sam došao naši su mi rekli da su Rusi u toku noći bili u kafani sa jednim stražarom, po narodnosti Rumunom, da su se napili, pa ga tako prebili da je stražar završio u bolnici. Sjutradan je došao novi komandant, to je bio jedan kapetan, Slovak, pa je pokupio onih osam Rusa što su istukli onog stražara, odveo ih u zatvor i tamo podvrgao strašnim mukama. Svakog dana su bili vješani i tučeni. Čim su pušteni, svih osam su pobjegli i više se nijesu vraćali, niti smo išta saznali o njihovoj sudbini.

Pored Žolne protiče rijeka Vog. Na njenoj desnoj obali nalazi se naselje sa lijepim kućama i vilama za stanovanje, a sa varoši je spojeno velikim gvozdenim mostom. Jedne noći sam se duže zadržao u varoši i oko pola noći sam se vraćao. U naselju preko rijeke se ugasi svijetlo, tamo nastade neka vika i kuknjava i otuda narod počeo da bježi preko mosta. Propitam se što se to događa, pa mi rekoše da se to zeleni kadar spustio sa Karpata i u tom dijelu varoši napao Jevreje i bogataše i pljačkaju ih. Tada se pojavila vojska i žandarmi, vrlo malo se puškaralo i tada se sve umirilo. Očigledno, zeleni kadar je opljačkao što je imao na umu, pa se povukao, a vojska ih nije gonila. Za vrijeme one gužve, vike i puškaranja, ja sam se sklonio, pošto sam se već obavijestio da je u pitanju zeleni kadar, jer nijesam znao kako oni gledaju na zarobljenike. Sada, kad se već sve umirilo pošao sam obalom prema mostu i vidim jednu ženu sa četetom, pa sam joj prišao. Tada vidim da u naručju drži još jedno dijete. Ona bijaše skoro gola, imala na sebi samo tanku noćnu haljinu, i plakala. Upitam je mogu li joj kako pomoći i zašto i ona ne ide sa ostalim narodom. Ona reče da joj je u kući sve razlupano i odnešeno i da ne može tako gola nigdje bježati. Ja rekoh da

mora da ima nekoga poznatoga u gradu, pa je najbolje da pođe tamo, a ja ću joj pomoći, jer ako tu ostane, stradaće i ona, a naročito djeca. Ona se malo oslobodi, pa prihvati moj predlog, te se uputismo preko mosta. Negdje na sredini mosta, ona odjednom stade, poljubi ono dijete što je išlo pored nje, pa poljubi i ono u naručju, zatim ga spusti na most, a sama se ustremi prema ogradi, sa očiglednom namjerom da se sa mosta baci u rijeku. Ja je brže bolje preduhitrih i uhvatih, te joj ne dadoh da se utopi. Ona se tada zaplaka, pa prihvati djecu i nastavismo. Putem mi ispriča da joj je muž prije dva dana otišao, jer su bili obaviješteni da će ih narednih dana napasti zeleni kadar i da će sve muškarce, Jevreje, koje zateknu, pobiti, dok se za žene i djecu nijesu plašili. Došli smo do kuće koju je označila, uveo sam je unutra i otišao. Sjutradan sam negdje poslije podne, naišao i svratio u onu kuću da vidim što je sa onom ženom bilo. Međutim, njeno mlađe dijete bješe umrlo. Izjavio sam joj saučešće, ali me ona nije poznala, a kad sam joj rekao da sam ja onaj koji joj je prethodne noći pomogao, ona se obori na mene vičući da sam joj zlo napravio, jer da sam je pustio da ostvari svoju namjeru, sada ne bi svoje mrtvo dijete gledala. Uzalud su mi bila objašnjenja da sam joj dobro učinio, jer da se udavila, sada bi joj možda i drugo dijete bilo mrtvo. Otišao sam iz te kuće, uvrijeđen što mi je na ovaj način ta žena pokazala zahvalnost za moje dobročinstvo.

Istog dana, nešto kasnije sreo sam se sa Milijom Lakićevićem iz Kolašina, pa smo svratili u jednu kafanu na po čašu vina. U kafani je radila jedna đevojka. Uskoro su ušla dva žandarma i pitali đevojku za njenog oca, koji je bio pismonoša. Donijeli su mu naredbu da mora napustiti službu i javiti se u vojsku. Đevojka je briznula u plač i nije se smirivala za dosta vremena, a onda joj dođe otac. Ona mu dade onu naredbu i reče da ga to denuncira komšija Janko, i to samo zato da bi dobio njegovo

mjesto pismoše. Otac je zagrlj, ali je i ukori što grdi čovjeka, jer nije ništa Janko protiv njega mogao uraditi, pošto mu ovaj nije nikakvo dobro napravio.

Uporedio sam ova dva današnja slučaja: mene žena izgrdi i gleda kao krvnika zato što sam joj dobro napravio, a ovog čovjeka ne ogovara i ne čini mu zlo onaj kome ovaj nije napravio nikakvo dobro. Podsjetih se one narodne: „Ko dobro ne učinje, zlo ne dočeka.“

Narednih dana sam se dosta družio sa Lakićevićem, pa smo jednog dana zajedno pošli u jedno selo. U tome selu je radio duže vremena jedan Rus, na imanju nekog imućnijeg seljaka. Ja sam se od ranije znao sa tim Rusom, jer smo neko vrijeme, prije moga bjekstva iz Žolne, radili skupa, a sada smo ga posjetili radi neke namjeravane Lakićevićeve trgovine. Međutim, neke žene nam rekoše da je naš Rus umro juče ili u toku noći i da mrtav leži u jednom voćnjaku. Pošli smo i zaista ga našli mrtvog ispod jedne jabuke, pa sam ja ostao tu, a Lakićević se vratio u fabriku da obavijesti Ruse. Ubrzo je došlo deset Rusa i sahranili su svoga druga tu, gdje je i umro, ispod one jabuke. Istog dana uveče došao je u fabriku gazda onog voćnjaka, vikao je i psovao zašto je čovjek sahranjen u njegovom voćnjaku, i tražio da se odmah ukloni sa njegovog imanja. Nije moglo drugačije biti, pa su Rusi sjutra otišli, otkopali svoga druga i odnijeli na groblje. Sad se seljaci pobune, jer nijesu dozvoljavali da se Rus sahrani na njihovom groblju. Rasprava je dugo trajala i najzad se seljaci djelimično popustili – dozvolili su da bude sahranjen u jednom kraju groblja. Mrtvac je bio već u raspadanju i od teškog zadaha, jedva je bio sahranjen. Rusi su mu stavili krstaču, a na njoj su, pored imena i prezimena, napisali i ovo: „Neblagodarni ljudi ne daju ti mira ni u zemlji.“ Inače, Rus je umro od španske groznice, koja je svuda po okolini kosila i mnogo je naroda pomrlo.

Pošao sam kod doktora Zelenka i ispričao mu moj slučaj sa

ženom, zatim slučaj onog pismonoše i slučaj umrlog Rusa. Dosta dugo je o njima razmišljao, a onda reče: „Nema ni jednog živog stvora manje blagodarnog od čovjeka. Eto, na primjer, čovjek drži kravu, ona ga hrani godinama, na njenom mlijeku podigne decu, održava starce, a naposljetku uzme sjekiru, ubije je i onda pojede. Ali ima i drugih primjera. Prije neki dan u bonici je izbio požar i izgorjeli su neki magacini, kojima je rukovodio doktor Džamonja. Zato je on negdje premješten, ili možda i zatvoren. Magacine su upalila dva Rusa, koji su radili kod doktora Džamonje, pa nekuda pobjegli, možda i među zeleni kadar, a to su uradili samo da bi se osvetili doktoru, jer je u odnosu prema njima bio vrlo ohol i težak.“

Jednog jutra dobio sam poziv da podignem paket sa pošte, koji mi bješe uputila majka. Idući ka pošti, na trotoaru preko puta jednog parka, stojaše jedan čovjek, ogrnut velikom, crnom pelarinom, pa sam u prolazu nazvao dobro jutro, ali mi on nije odgovorio, niti se okrenuo. Kad sam se sa paketom vraćao, a to je bilo vrlo brzo, taj je čovjek i dalje stajao na istom mjestu, pa me sada zaustavi i pita što nosim. Nikako nijesam mogao procijeniti ko bi on mogao biti, pa sam malo zazirao od njega. Kažem mu da nosim paket koji mi je uputila majka i ponudim ga suvim smokvama iz paketa, ali on odbi. Umjesto toga, pogleda odakle je paket, pa vidje da je iz Crne Gore i da sam ja Crnogorac. Nametnu mi jedan, za mene, dosta neprijatan razgovor:

– Koliko tu ima vas Crnogoraca i Srbijanaca i da li među vama ima junaka i uopšte odvažnih ljudi?

– Svi smo mi junaci, samo smo sada, i pored našeg junaštva, svi robovi.

– Da li si čuo za srpskog vojvodu Putnika?

– Jesam čuo. To je najveće vojno lice u Srbiji, a čini mi se da on sada više nije živ.

– Jesi li čuo da su u Crnoj Gori i Srbiji ustali komiti i da na svakom mjestu gone Austrijance?

– Ja za to ne znam, jer dok sam ja bio u Crnoj Gori nijesam čuo da je iko ustao u komite, a što je poslije moga zarobljavanja bilo ne znam.

– Jeste. U Crnoj Gori i Srbiji odmetnulo se mnogo ljudi u šumu i oni gone i ubijaju Austrijance gdje god mogu. To su junaci i čine nevjerovatna junaštva.

– Ako je tačno da ima odmetnutih ljudi, oni će svi da izginu, jer je austrijska vojska moćna da ih sve uništi – rečem ja, još ne znajući ni ko je ni kakva mu je namjera.

– Crnogorce nije mogla uništiti ni velika Turska imperija. Oni su svuda u ratovima tukli Turke i pobjeđivali ih, sjekli im glave, iako su Turci uvijek bili i mnogobrojni i dobro opremljeni. E i ti ljudi što su se odmetnuli u šumu, isti su junaci kao i oni što su Turke razgonili i uništavali. Njih ne može niko pobijediti, jer oni vode borbu za oslobođenje. Ako ste i vi ovdje junaci kao što su bili vaši stari, ili kao ovi što su se u šumu odmetnuli i koji danas vode borbu po Crnoj Gori i Srbiji, mogli bi i vi ovdje organizovati četu i poći u šumu. Tu blizu, u Karpatima, ima zeleni kadar, koji se bori protiv Austrijanaca i Mađara, pa bi lijepo bilo da ima i nekoliko vaših sa njima, da im pokažete što su pravi junaci.

Ja i dalje nijesam znao što ovaj gospodin namjerava sa ovom njegovom pričom, pa sam se plašio i jedva čekao da prekinemo razgovor i da pođem svojim putem. Međutim, on je nastavio:

– Vojvoda Putnik je moj stric. On je pošao iz Vojvodine u Srbiju i tamo bio vojvoda i veliki vojskovođa. Ja sam, dakle, Srbin iz Vojvodine, pa su i meni Švabe mrske kao i Crnogorcima. Ti bi mogao kod vaših Crnogoraca naći nekoliko odvažna junaka, koji bi sa mnom pošli u hajduke, a ko što bude uzeo i plijenio, biće njegovo.

– Gospodine, možda vi mene kušate i nešto podvaljujete. A ako i ne kušate, ko bi u hajduke mogao ići bez oružja. Uz to, mi smo zarobljenici u nepoznatom kraju, a i malo nas je, jedva dvadesetak, od kojih su mnogi bolesni.

– Ja i neću da bude veliki broj ljudi. Treba da ih bude dvanaest i volio bih da su sve Crnogorci. Ako nema toliko Crnogoraca uzmi šest Crnogoraca, a šest Srbijanaca. Ponovo ti kažem, koji od njih bude što oteo i plijenio biće njegovo, niko mu ga neće dirati. Karpati su mnogo pogodno mjesto za takvo četovanje. Od mene se ne treba plašiti, jer sam ja Srbin kao i vi, a biću junak kao i moj stric, ili bilo koji od crnogorskih vojvoda. Zato sutra u dva po podne ima da dođeš na ovo isto mjesto i doneseš mi imena ljudi koje si izabrao da sa mnom pođu. Ovo ne smiješ nikome povjeriti, pa čak ni onim ljudima, koji će poći. Kad se sutra nas dvojica ovdje nađemo, reći ću ti gdje da ih izvedeš da se sastanu sa mnom, a budi siguran, poslije toga razgovora, svi će dobrovoljno poći sa mnom. Sad ti dalje o tome ne mogu govoriti. Zapamti ovo: ako se ovo bude saznalo, nema od koga drugog do od tebe, a tada znadi što te čeka. Ja imam moći i ljudi da ti glavu skinemo ne samo ako progovoriš o ovome, nego i ako ne izvršiš ovaj zadatak. A sada idi i ne zaboravi što sam rekao.

U životu, naročito za vrijeme moga bježanja po Austriji i Mađarskoj, bio sam više puta u životnoj opasnosti, ali se nikada nijesam prepao kao sada. Nije u mene ostalo ni kapi krvi, a dok sam išao, čini mi se, sve su mi koljena klecala. Nijesam umio da se snađem niti da opšte razmišljam. Došao sam u fabriku i odmah legao u krevet. Prosto sam bio kao u nekom bunilu, pa sam možda i zadrijemao, ali sam i dalje bio u strašnom košmaru. Polako je počelo da mi se bistri i počeo sam da razmišljam. Ko je ovaj čovjek, koji mi je postavio ovako strašni zadatak i ovakvu prijetnju? Može li on biti kakav provokator i da na ovaj

način hoće da se populariše, izmišljajući neku zavjeru? Bilo mi je jasno da bi sa ljudima koje bih poveo na sastanak s njim ma gdje se taj sastanak treba održati, bilo svršeno, bez obzira da li je provokator ili ne. A ja sam više volio da mene ubije, nego da zbog moje agitacije izgine dvanaest ljudi. Tada sam donio odluku da ništa nikome ne govorim i da sutra ne idem na taj sastanak s njim, pa ma šta se desilo sa mnom. Odbacio sam i prvobitnu zamisao da se povjerim doktoru Zelenku, jer sam se bojao da on što ne preduzme, pa da i on bude u opasnosti. Cijelu noć nijesam imao mira, razmišljao sam sad ovako sad onako, nalazio razloge i protivrazloge. Najzad sam riješio da bježim, jer sam nekako najbolju šansu vidio u tome, i to da iz ovog logora bježim u logor Neđmeđer. Računao sam da, ako tamo stignem živ biću siguran, bar što se ovoga čovjeka tiče. Pomišljao sam ja da bi valjalo da bježim put kuće, ali sam se bojao od njega, jer sam sve više vjerovao da je on tijesno povezan sa zelenim kadrom, pa mi i od njih prijeti opasnost. Ovoga puta bježanje bi mi bilo olakšano činjenicom da sam imao novca a, što je važnije, imao sam punomoć za slobodno kretanje. Ovdje mi je jedino nedostajao kufer, na kome je bila napisana firma fabrike papira, jer su mi mustre bile neophodno pokriće, pred eventualnim kontrolorom. Međutim, kufer je stajao u direktorovoj kancelariji, i nijesam do njega mogao doći. Ipak u bježanju sam vidio jedino rješenje.

Rano ujutro sam otišao na stanicu da se raspitam za voz. Upravo je kretao za Požun, a drugi je tek u osam sati uveče. Za mene je ovo bilo vrlo zgodno, jer sam mogao još toga jutra kupiti kufer, a iz fabrike krijući uzeti mustre papira, pa bi mi punomoć bila i mustrama potkrijepljena. Bilo je rano, pa prodavnice još nijesu bile otvorene, te sam ušao u stanični restoran da popijem kafu. Malo sam se zadržao, a onda krenuo prema gradu. Tada sam ugledao dva žandarma kako vode jednog

čovjeka, ruku vezanih u lance, a kad sam bolje pogledao, vidio sam da je to onaj što mi je bio dao tako težak i neljudski zadatak. Da me ne bi vidio i što progovorio onim žandarmima, ja sam se malo sklonio dok su prošli, a onda odmah otišao u fabriku. Stalno sam o ovome mislio i dalje sa strahom, ali sam sad već mislio da nije on provokator, no će prije biti neki manijak, koji je stvarno htio da sakupi četu i da ide u hajduke. Ipak mi je bilo lakše, a u svakom slučaju milo mi je bilo što su ga uhvatili, pa sam sad već odustao od namjere da bježim za Neđmeder. Računao sam da će se nešto možda čuti i saznati o njemu i da li se što od toga može odnositi na mene. Zato sam poslije podne otišao u grad, išao sam i na stanicu i svuda osluškivao neće li ko što o tome čovjeku progovoriti. Nijesam saznao ništa, pa sam sjutradan proveo cio dan u lutanju i osluškivanju da li se što priča o njemu. Ponovo nijesam ništa saznao.

Zeleni kadar je te noći ponovo napao naselje sa desne obale Voga, ali ja te noći nijesam izlazio u grad. Pošao sam kod doktora Zelenka i ispričao mu moj susret sa onim čovjekom, a on mi reče da je uhvaćen neki Srbin, finansijski inspektor, odveden je u Požun i tamo je odmah strijeljan. On je vrbovao ljude, čak i prijetnjama, i slao ih u zeleni kadar. Reče da sam se dobro oslobodio njega, i da sada više nemam šta da brinem. Ovim što sam čuo, doktor me potpuno oslobodio straha, pa sam otišao u fabriku kod direktora i njemu, takođe, ispričao sve i kako sam saznao da je strijeljan u Požunu, jer je vrbovao ljude za zeleni kadar. Direktor mi je rekao da nije za to čuo, ali da je moguće, jer se ruska revolucija počela proširivati i na ove krajeve. U vojsci je nastalo rasulo, mnogi vojnici bacaju oružje i bježe u šumu. On mi je iskreno savjetovao da se dobro čuvam i ako primijetim da, bilo kod nas, bilo kod Rusa, ima bilo kakvog pokreta, da se ne miješam nikako, nego da budem miran i da ostanem tu gdje jesam i sačekam kraj rata.

Pokreta nije bilo ni kod nas ni kod Rusa, ali su se sve češće pronosile vijesti da je Austrougarska kapitulirala. Te vijesti nijesu poticale od zarobljenika, nego od raznih agenata, ali ne znam u čije ime i za čiji su račun oni propagirali. Ja nijesam vjerovao u te vijesti, mada su mi bile mnogo mile i prijatne, jer sam se nadao, da to možda i nije daleko od istine, pa sam počeo dobijati nadu da ću se živ kući vratiti. Ipak mi je stalno stojala u podsvijesti želja da kapetan dođe prije nego mi napustimo Žolnu, jer sam namjeravao da ga ubijem. Jednom mi je slično nagovijestio u razgovoru i Petar Kovačević, Rudničanin, a kad smo se malo upustili u priču oko toga, rekao mi je da je on već spremio jednu malu sjekiru i da će kapetana ubiti pred njegovom kućom, a onda pobjeći, pa ma što se poslije desilo sa njim. Čak mi je, nešto kasnije, rekao da se ja nikako ne spremam da to uradim, jer je on odavno to zamislio, i smatrao bi uvredom da ga ko u tome preduhitri. Ja nijesam protivrečio Kovačeviću, ali sam, ipak, bio spreman da ubijem kapetana, ako ga se dokopam.

Neki dan kasnije, rekao mi je narednik, komandir straže, da je kapetan Mikša umro u Bukureštu u Rumuniji, od španske groznice i da je on već išao i izjavio saučešće gospođi Melaniji. Za nju reče da je očajna i da vjerovatno ni ona neće preživjeti. Meni je bila mila vijest o kapetanovoj smrti, ali sam htio više voljeti da sam ga kako mogao dograbiti, pa da od mojih udaraca izdahne meni na ruke, jer mu nikada (pa ni danas) nijesam mogao oprostiti ono što sam u njegovom podrumu propatio.

Jednog dana u septembru mjesecu, kad sam pošao na željezničku stanicu, a tamo sam išao skoro svaki dan, primijetio sam jednog mladog poručnika, kako zamišljen stoji naslonjen na staničnu ogradu, a u tom trenutku mu prilazi jedan drugi, također mladi poručnik. Ja sam već bio blizu i cio sam događaj mogao dobro pratiti. Onaj novodošli upita onog zamišljenog o čemu razmišlja, a ovaj reče da eto gleda i zamišlja tu novu domovinu.

Tu blizu je bio jedan žandarm, koji veoma brzo poteže revolver i uperi ga u poručnika, a odnekuda se stvoriše još tri žandarma, pa i oni uperiše revolvare u oba poručnika, vezaše ih i odvedoše. Narednih dana sam se diskretno interesovao, a i direktno sam pitao i doktora Zelenka i direktora Tomaša, ali nijesam mogao saznati ništa o sudbini ona dva poručnika. Ja sam nastavio da se krećem gradom i skoro svakog dana sam išao na stanicu. Gledao sam kako dolaze mnogi vozovi sa puno vojske, pa mnogi vojnici tu silaze, a od njih, opet, mnogi bacaju oružje, grde i psuju Mađare i Švabe. Ovo se vidi svakog dana i to sve više i više. Sad već ima i oficira, koji sa kapa skidaju kokardu i bacaju je. Svuda vlada nekakva velika užurbanost i nered, neko opšte stanje sve više podsjeća na anarhiju. Više se niko nikome ne pokorava i niko nikoga ne sluša. Sad već mnogo češće idem kod doktora Zelenka i pričam mu sve što vidim da se dešava i na stanici i u gradu. Jednom mi reče: „Srbi su probili Solunsku front, ušli su već u Srbiju i skoro će sva biti oslobođena. Srbi tako gone Austrijance, da, ako budu htjeli, moći će i u Beč ući.“ Kad mi je ovo pričao bio je vrlo veseo. Reče da ga sad interesuje kako će se držati ovi njihovi austrofili. Brže bolje sam otišao u fabriku i ovu lijepu vijest odmah saopštio našima. Nastalo je opšte veselje. Htio sam da pođem i ovo saopštim i direktoru, ali je on nekuda bio otišao, tako da nijesam vidio.

Svaki dan je sve veća gužva i rasulo. Vojnici i dalje bacaju oružje i na stanici se napravila jedna velika gomila. Niko to više ne čuva. Deset-petnaest Crnogoraca i Srbijanaca pošlo je na stanicu i uzeli puške i dosta municije i tako naoružani došli u fabriku. Kad je direktor saznao za ovo oružje, odmah je došao među nas i tražio da se oružje odmah iznese iz fabrike i vrati tamo odakle je i uzeto. U protivnom, on će nas sve otpustiti, dovešće vojsku, koja će imati mogućnosti da nas razoruža i protjera. Svi su, bez pogovora, poslušali direktora, jer mislim da

ga je svaki od zarobljenika jednako volio i cijenio. Naš komandir straže i stražari su napustili dužnost i nas više niko ne čuva, ali svi od zarobljenika u fabrici rade. Zbog toga opšteg rasula i takvog stanja, direktor je, zajedno sa šefovima odjeljenja, mnogo vremena provodio po pogonima, bojeći se kakve diverzije, naročito od Rusa. Međutim, i kod nas i kod Rusa sve je mirno i svi su poslušni.

Jednog jutra došao je direktor kod nas i reče: „Vi, Srbi i Crnogorci, sad ste slobodni i možete da idete svojim kućama. Za vas će fabrika pripremiti suhu hranu za tri dana, ali hleb ne može biti gotov prije sutra večer. Za to vrijeme se vi pripremite, pa pođite prekosjutra ujutro i bio vam srećan put. Ja vam preporučujem da u putu budete mirni, da se ne naoružavate i da ne ulazite ni u kakvu akciju. Ne dozvolite da neko u putu glavu izgubi, kad je već uspio da je sačuva za vrijeme robovanja. A ti Crnogorac – ovdje se obrati meni – pođi kod kapetana i zatraži da vam izda objavu za putovanje.“ Sada je zavladao neopisiva radost, svi se ljubimo, bacaju se kape uvis, podvriskuje se, a jedan od Srbijanaca priđe direktoru i pita ga da li je Srbija oslobođena od Švaba. On reče da ne zna, ali misli da jeste, a govori se da su Srbi već ušli u Bugarsku. Odmah se uhvatilo kolo i povelu pjesma, a ja sam istog časa otišao kod kapetana da tražim da nam izda objave za putovanje.

Kod kapetana bijaše nekoliko oficira, od kojih neki bijahu skinuli kokarde sa kapa. Zamolio sam kapetana da nam izda objave za putovanje, jer nam je direktor rekao da smo i zvanično oslobođeni i da možemo kući. Rekao sam da je direktor rekao da će nam fabrika pripremiti suhu hranu za tri dana, a kapetan odgovori da još nije vrijeme za putovanje, nego da je mnogo bolje da još koji dan tu ostanemo dok se gužva, koja je nastala, malo ne smiri. Sad su svi vozovi prepuni, a na putu je velika nesređenost.

– Gospodine kapetane, mi smo spremni da prekosjutra ujutro otputujemo, jer nam je svaki dan velik, pa vas molim da nam izdate te objave, a i da nam odredite pravac našeg putovanja.

– Ja za to nemam ovlašćenja, niti da vam izdam objavu, niti da vam odredim pravac putovanja, tu je gospodin oberlajtnant, pa zatraži od njega da on to uradi – reče kapetan, i pokaza na jednog od prisutnih oficira. Ja se sada okrenem njemu i ponovim sve što sam bio i kapetanu rekao, a taj gospodin mi odgovori:

– „Ni ja vam ne mogu izdati nikakve objave, jer te objave koje bih vam ja dao bile bi isto toliko važeće, koliko i objava koju bi ti meni dao. Ja zato od srca savjetujem da sačekate još nekoliko dana, a ako to nećete, vi idite bez objave. Svi zarobljenici, osim Rusa, su slobodni da se mogu vratiti svojim kućama, pa mislim da vas niko neće na putu zadržavati. Ipak, ja vam savjetujem, ako ćete već da idete, da ne idete svi skupa, nego u manjim grupama od po 5–6 ljudi u jednoj grupi. Ovo zato što je velika grupa uočljiva, a i voz neće moći da vas primi, jer je svaki prepun.“

Vratio sam se u fabriku i saopštio našima cio razgovor koji sam i sa kapetanom i sa oberlajtnantom vodio. Dugo smo raspravljali i savetovali se o tome kako ćemo putovati i naposljetku riješimo da idemo u manjim grupama od najviše pet ljudi.

Ujutro sam pošao kod doktora Zelenka o obavijestio ga o našem oslobođenju i namjeri da već sjutra otputujemo. On mi je čestitao slobodu, zaželio mi sreću na putu i rekao da mu pišem kad stignem kući. Obećao sam, ali nijesam ispunio obećanje, jer sam mu pisao tek poslije mjesec dana pošto sam stigao kući. Oprostio sam se sa njim, poljubili smo se i zahvalio sam za sve što je za mene uradio i na njegovoj očinskoj brizi.

Dok sam bio kod doktora Zelenka u fabrici je nastala pobuna Rusa zašto i oni nijesu oslobođeni da i oni idu kućama kao i

ostali. Kad sam ja došao zatekao sam veliku raspravu, a već su bila došla dva oficira sa dvadesetak naoružanih vojnika da umire Ruse. Rusi ne pokazuju ni malo straha pred uperenim oružjem vojnika, nego prijete da će cijelu fabriku srušiti, ukoliko i oni ne budu oslobođeni. Prijete da će ubiti direktora, jer po njihovom mišljenju, on je taj koji ih ovdje zadržava. Poznavao sam njihovu narav i znao sam da su to u stanju i da urade, a bilo bi mi žao direktora, jer smo se imali prilike uvjeriti da je on jedan zaista dobar čovjek i da je sa svima zarobljenicima ljudski postupao, pa mu priđem i rečem da bi dobro uradio da ih otpusti iz fabrike, pa neka idu kud hoće. Direktor tada priđe Rusima i reče: „Ja vas u fabriku ne zadržavam, jer mi više niste potrebni, pa radi mene možete da idete kad god hoćete. Za vas još nema naređenja da ste slobodni, pa ako pođete, to za vas neće biti dobro, a bilo bi mi žao da na putu neko od vas strada. Vi ste u ovoj fabrici radili duže vrijeme i uvijek mirno i dostojanstveno, kako to i odgovara ponosu i kulturi ruskog čovjeka. Ja vam na vašem ponosu i radu zahvaljujem. Vas je ovdje ratna sudbina dovela, ali je za vas i to bilo bolje, nego da ste na frontu izginuli. Sada, ako nećete još dobrovoljno da ostanete par dana, te da sačekate naređenje o vašem oslobođenju, ja vas ne zadržavam, ali evo tu vašeg komandanta, pa neka on o tome odluči.“ Ovo je Ruse potpuno umirilo i oni riješe da se smire i ostanu.

Ujutro su naši počeli da napuštaju fabriku u grupama od 4–5 ljudi. Ja sam sa Lakićevićem ostao da idem zadnji. Iz fabrike su svakome dali po tri kila hleba, po komad slanine i po dvije kobasice. Tokom dana Rusi su se ponovo pobunili i zahtijevali da i oni budu pušteni kućama. Opet je kapetan došao sa dvadesetak naoružanih vojnika, ali su Rusi bili uporni i tražili da se i njima da hrana kao i nama. Direktor je naredio da im se izda po jedno kilo hleba, jer gotovoga više nije bilo, a slanine i

kobasice kao i nama. Kapetan je zabranio polazak, ali su se Rusi i dalje bunili. Ni jedan nije pošao na rad. Kapetan je izdvojio njih sedam ili osam i naredio da ih vode u zatvor, što je kod ostalih Rusa izazvalo još veći revolt i pobunu. Intervenirao je i direktor da oslobodi ovih 7–8 ljudi i da ih ne vodi u zatvor, ali kapetan nije htio da odustane. Tada je već stigao i jedan major sa oko 100 dobro naoružanih vojnika, koji imahu i nekoliko mitraljeza, pa opkoliše Ruse. Tada su se Rusi smirili, a major ih je sve pod stražom nekuda odveo. Šta je dalje sa njima bilo ne znam. Ja i Lakićević smo toga dana ostali u fabrici, jer voza nije bilo, pa smo otišli tek sutra ujutro. I sa direktorom Tomašem sam se lijepo pozdravio, pa sam i njemu zahvalio na očinskoj brizi prema meni.

Ujutro smo sa velikom mukom ušli u voz, jer su nas vojnici krvnički gledali i nijesu nam dali da uđemo ni u jedan vagon u kojem su oni bili. Stojali smo na platformi, ali smo bili oprezni, jer smo se bojali da nas vojnici ne gurnu sa voza, kako su nam prijetili. Ni Lakićević ni ja nijesmo znali kuda ide ovaj voz. Uveče smo stigli u jednu varoš, koja se zvala Ceglád. Rekoše da voz dalje ne ide. Na stanici bijaše ogromna gomila oružja bačena. Bijaše improvizovana i neka trijumfalna kapija, kroz koju je trebalo da prođe neki Karolji. Masa svijeta viče „Živio Karolji, živio Košut Lajoš, živjela mađarska kraljevina“. Bijaše velika gužva i uzburkanost, a neopisiva galama i vika čuju se do neba. Nikad tako nesređene gomile ljudi nijesam vidio. Nas dvojica smo se bojali da nas u toj masi neko ne ubije, ako prepozna da smo Crnogorci ili Srbi. Lakićević vidje u jednom ćošku stanične čekaonice nekoliko žene i dvoje djece, pa me pozva i pođosmo kod njih. Rekoše da idu za Segedin, a to je bio pravac i našeg putovanja. Negdje kasno u noć dođoše dva čovjeka i rekoše onim ženama da im voz polazi odmah, pa im pomogoše da ponesu stvari i da se smjeste u voz. Pošli smo i nas

dvojica i bez ikakvog problema ušli u voz. U njemu bijaše dosta mjesta. Ujutro smo stigli u Segedin i poslije zadržavanja voza od nekoliko sati produžili smo. Naišli su u vozu neki vojnici, koji su pregledali prtljag. Lakićević je imao neki sandučić pun robe i to su mu sve oduzeli. Ja nijesam imao robe, ali su mi oduzeli jedan hleb i svu kobasicu. Nijesmo se još dugo vozili, a na jednoj stanici je trebalo da pređemo u drugi voz. Tu je već bilo preko stotinu Srbijanaca i nekoliko Crnogoraca. Lakićević je tu našao brata i bratučeda.

Iz pravca Bačke prema Segedinu došao je jedan voz, koji bješe pun vojnika. Jedan oficir u austrijskoj uniformi stao je sa nekoliko vojnika da pretresa sve putnike – civile i vojnike – koji su silazili iz voza, i da im oduzima robu. Zbog toga se vojska pobuni i nastade velika galama, izgledaše da će se i pobiti između sebe, ali je tada nekoliko oficira intervenisalo, te se pretres obustavio.

Tu sam se odvojio od Lakićevića i nastavio putovanje, negdje lakše negdje teže, ali ništa nije bilo da se zapazi i tako sam stigao u Zeleniku. Tamo bješe velika austrijska vojska, koja odstupaše. Iz Zelenike sam se noću jednom barkom prebacio u Tivat, zajedno sa nekim Jokom Marovićem, pekarom iz Kotora, i njegovom ćerkom. I u Tivtu bješe takođe velika vojska, pa se ni tu nije moglo ostate. Ja se zato uputim pješke prema Kotoru, pa i Marović pođe sa mnom, zajedno sa ćerkom, ali me zamoli da i za njega kažem da i on ide iz ropstva kao i ja. Na putu su nas tri puta zaustavljali crnogorski komiti i pitali ko smo i odakle idemo. Kažem da dolazimo iz ropstva i pitam ih zašto nas zaustavljaju i koga traže. Rekoše da traže neke crnogorske i kotorske špijune, koji su prešli na tu stranu, pa se sada vraćaju. Ja rekoh da će valjda za njih biti suda da im se sudi za špijunažu, ali oni kažu da će im oni tu odmah suditi, kad kojega uhvate. Najviše su nas ispitivali na Trojici, a Joko im je bio sumnjiv i da

nije bilo mogeja svjedočenja, htjedoše ga zadržati. Ovako povjerovali i pušiši na. Joka je bio iz Škaljara i kađ dođosmo do njegove kuće on mi zahvali na društvu i usluzi, koju sam mu napravio. Ja ga pitam da li bih mogao kod njega prenoćiti, ali me on ođbi, govoreći da mu kod kuće nema nikoga, pa i on mora negđje ići da prenoći. Ništa mu nijesam rekao, iako sam sađa žalio što sam ga branio pređ komitama, jer sam video da se radi o rđavom ćovjeku.

Kađ sam došao u Kotor bila je već ponoć. Ušao sam u kafanu kod Ilića. Tu sam našao dva srbijanska narednika u društvu sa jeđnim austrijskim felbeberom kako sjede i piju. Za jeđnim drugim stolom bilo je nekoliko vojnika i civila pomiješano. Istog dana je u Kotor bila stigla i jeđna ćeta srbijanske vojske, Solunaca, pa sađa uđe u kafanu još jeđan narednik i pozva jeđnog od one dvojice, te izaođe obojica. Nije bilo dugo kađ se onaj koji je ranije tu sjedio, vrati i ponovo sjede. Drug ga upita što je bilo, a on ođgovori da nije ništa, samo je poginuo jeđan Crnogorac.

– Bolje da je i još koji, a najbolje bi bilo da su svi – ođgovori onaj drugi. Sađ na na bacaju ćvijeće, a kađ smo ođstupali govorili su nam da sjašemo sa konja, pa da nam daju pijetla.

Bi mi krivo što ovako pričaju, pa rekoh:

– Što, zar Crnogorci ne valjaju, pa za njima nije šteta?

– Ne valjaju i nije šteta da svi izginu.

– Crnogoraca ima i slabih, ali je neupoređivo više onih koji su dobri i pošteni, hrabri i gostoljubivi. Tako je i kod Srbijanaca ima ih slabih, ali ja znam da ih je većina dobra.

– Lažeš – reće on – svi ne valjate, ni ti ne valjaš.

– Laže ti, skote nevaljali, najviši broj Crnogoraca valja više no svi tvoji Solunci, a i najrđđi Crnogorac bolji je od tebe.

On tađa skoći od stola, izvuće nož i htjede nasrnuti na mene da me ubije. Ja pođignem jeđnu stolicu da se branim, ali jeđan poručnik, kojega do tađa nijesam ni primijetio da je u kafani sa

onim civilima i vojnicima, viknu „mirno“ i to zaustavi narednika. Ja htjedoh da poručniku ispričam što je bilo, ali on reče da je sve čuo, pa priđe onom felbeberu, skide mu kapu, pa kokardu sa nje baci i zatraži da se raspaše. Ovaj to uradi i predade poručniku revolver. Tada poručnik pozva one vojnike, sa kojima je do tada sjedio, te oni odvedoše i ona dva narednika i austrijskog felbebera. Taj poručnik se zvao Vuko Kovačević. On je ostao sa mnom u kafani i častio me, a dugo smo razgovarali. Onaj poginuli Crnogorac je bio Lazar Pavićević, jedan od vođa crnogorskih komita. Ko ga je ubio ja to nijesam saznao, a može biti da se nikada tačno i nije doznalo.

Došao sam kući na Trnovo. Zatekao sam majku i brata Pavla, dok je drugi brat Savo još bio u ropstvo. Njihovoj radosti nije bilo kraja, a ni moja nije bila manja.

Sjutradan, došli su kod mene da me vide Jošo Belanov Perović, Stevan Đurov Perović, Marko Ilin Pečurica, Ivo Božov Lješević i Krcun Nikov Planinić, sve naši seljani. Pričali smo dosta dugo, ja najviše, a u neko doba rekoše da hoće sa mnom da vide što ćemo sad da radimo sa kmetom Markom. Podsjetiše me da sam mu prilikom polaska u logor, rekao da bi mu bilo pametno da me ne čeka. Nije me trebalo na ovo podsjećati, jer sam ja to dobro zapamtio i znao sam ko je kum svim onim mojim mukama i patnjama po Mađarskoj i Austriji. Rekoše da je i njima dosadio a i cijelom selu i od njega se nije moglo ostati. Još rekoše da je nekoliko od njih pokazao da imaju oružje i svi su po šest neđelja odležali u barski zatvor, a i još mnogo pakosti i neprimolika im je učinio. Ja rekoh: „Sve što ste mi rekli da je ružno učinio, ja vjerujem, ali o onome što je meni učinio, ja ću sa njim razgovarati.“ Njima se nije dopao ovaj moj odgovor, pa brzo pođoše kod Đura Ristova Vujovića i sa njim udesiše da napišu sva nedjela koja je kmet napravio i da mu to na nekom skupu pročitaju i skinu ga s kmetske dužnosti.

Poslije dva dana umro je naš seljanin Bogdan Jokičin Pečurica. Kad je sjutradan sahranjivan, bilo je prisutno svo selo, kao što je i bio običaj, pa je i kmet Marko bio. Kad se sahrana završila rekao je Jošo Belanov:

– Sad je ovdje cijelo selo na okupu, pa bi trebalo da se vidimo što nam valja raditi. Treba da izaberemo novoga kmeta, jer smo se svi nasitili kmetstva Marka Lukina.

– Ja više nijesam kmet, a koga god postavite, neka mu je srećno, ja ću biti zadovoljan – reče Marko i ustade da pođe.

– Treba i ti da budeš ovdje – reče neko.

– Nemam je vremena da čekam, a ko god bude bilo mu srećno od moje strane.

– Ne može se bez tebe. Tebe prvo treba da razriješimo, pa tek onda da postavimo drugoga, nego ostani dok te razriješimo, a onda možeš ići – rekao sam ja.

– Nemam kad ostati, jer ću da idem kod sestre na Ceklin.

– Bolje da sam ostaneš, da te ne zadržavamo silom, jer dok ovo ne završimo danas, ti nećeš niđe ni stope, pa sad vidi hoćeš li milom ili silom – ponovo sam ja rekao.

– E a dobro. Ja, evo, ostajem, pa ko ima što da mi reče, neka reče sad.

Onda je Đuro Ristov uzeo da čita što je sve Marko zla činio za vrijeme rata i kako se ponašao sa seljanima: da je internirao ljude i šiljao ih u ropstvo, da je prokazivao ko ima oružje, pa su nekolicina bili po šest nedelja u zatvor, da je vršio premetačine po kućama, tražeći oružje, da je kod popa Pera Perovića, tražeći pištolj salo ražnjem probijao, da je pojedinim ženama nudio po 20 kruna, ako mu pokažu ko ima oružje, da je ljudima oduzimao stoku, da je kod austrijskih vlasti denuncirao ljude itd.

Između njega i mene se sada povede dijalog:

– Ja ne razumijem što je to denunciranje – reče Marko.

– To je po naški – špijun.

-
- Ko god će to reći, osim tebe, taj laže.
 - Pa to ti svi oni govore, to su oni napisali.
 - Ja opet velim da ko god to govori, osim tebe, taj laže.
 - Pa i ja ti govorim da si bio austrijski špijun.
 - Pa i ti lažeš, ako to govoriš – reče Marko.

Kad je to rekao, ja sam ga udario pesnicom u lice, a istoga časa nekolicina dohvate neke jasenove šibike, koje su za to već ranije bili pripremili, a za koje ja nijesam znao, pa opuče da biju Marka. Neki od njih su, kako ga koji put udare, brojili grijehe za koje ga biju. Dok su ga tako šibikali, on se nije branio, niti je ni jedne riječi progovorio, a kad je počeo da posrće, Stevan Đurov Perović reče:

- Sad smo te razriješili dužnosti.

Tako sam se i ja konačno oslobodio ropstva, skitanja po Austrougarskoj i kmetstva Marka Lukina Vuksanovića.